

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 53

(18328)

2013 чылдың
май 9,
четверг
Садар өртээ 6 рубль

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

УЛУГ ТИИЛЕЛГЕНИНҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Улуг байырлал — Тиилелге хүнү-биле сеткилим ханызындан байыр чедирип тур бис! Төрзөн чуртунуң хосталгазын болгаш хамчылашпас чоруун чаалыг шөлге камгалаан, фашист дарлалдан кижилер төрөлгөтөнни хос-сарына шийтпирлиг салышкынны кириген Россияның бүгү чонунга бо хүн аажок үнелиг байырлал болур. Ол бистиң чүректөривиске эрес-маадырлыг чоруктун, сагыш-чүткүдүн байлааның, хөй националдыг Ада-чуртун улустарының чаңгыс деминиң болгаш каттыжышкынның демдээ болуп кириген.

Дайынны тиилээринге төлөпиг салышкынны бистиң республиканың оолдарының кыстарының киригенинге чоргаар-ыңар эргелиг бис. Дайынның баштайгы күндө-ле Тыва Арат Республиканың Хуралы фашист эжелекчилерге удур элелге чедир демиселге тыва чон бүгү күжү арга-курлавыры-биле демисежиринге илереткен.

Эрткен дайынның дугайында, улуг сал-дың маадырлыг чоруктарының дугайында кышкыннар, үе чеже-даа эртерге, ба-лбас. Эң хан төгүшкүнүг болгаш кадыг-шкун деп кижилер төрөлгөтөнгө санаткан дайынның чылдары төөгүже ырап ханылаан дум өгбелеривистин деңнежир чүве чок маадырлыг чоруунга бистиң хамаарылгавыс хумагалыг болур ужуруг.

Тиилелге хүнүнде Россияның хоорайлары-ның кол-кол кудумчулары-биле Ада-чурттуң улуг дайынының хоочуннары болгаш олар-ның кайгамчык херектериниң салгакчылары-ның одуругга эртерлер. Кызылга Тиилелге

парадынга фронтчуларның салгалдарындан, оларның аразында тыва эки турачыларның уругларындан болгаш уйнуктарындан тургус-тунган «Өлүм чок полк» киржир. Дайынның болгаш аңаа тиилелге чедип алган кижилер-нин дугайында өг-бүлө бүрүзүнде сактып чоруур дээрзин чоннуң ол эгелээшкени ба-дыткап турар.

Май 9-тун хүнү бистиң хөй националдыг республикавыска онзагай ужуруг-уткалыг. Делегейин ийги дайыны эгелеп турда фашист Германияга удур демиселге Совет Эвилелиниң эң баштайгы эвилелчизи турган Тыва 1945 чылдың Май 9-ту улуг Россияның чарылбас кезээ болуп уткаан. Дайын шөлү-ге кады төккен хан ийи чурттуң чоннарының найыралын улам быжыг кылдыр доңнаан. Ындыг байдалга 100 чылын келир чылын бүгү чурт-биле кады демдеглээр деп турарывыс Тываның болгаш Россияның демнежилге-зи чедирген.

Тиилелгени кайы хире улуг өртек-биле чаалап алганывысты утпас болгаш боттарының амы-тынын артынга каггаш, Ада-чурттуң бол-гаш делегейни фашист хамчыктан камгалаан кижилериниң тураскаалын сактып чоруур ужу-руг бис. Төрзөн чурттуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш амы-тынын берген маадырларга мөңгө алдар!

Тиилелгени чаалап алган болгаш бистиң хоорайларывысты болгаш суурларывысты бузундулардан катап тургускан Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш тылдың ишчилериниң мурнунга күдүк базып мөгөйип тур бис.

Бистиң ыдыктыг хүлээлгевис — ада-ла-рывыстың болгаш кырган-адаларывыстың

чаңчылдарын төлөпиг уламчылаары. Бот-тарывыстың күш-ажылывыс болгаш салым-чаянывыс-биле өндүр улуг Россияны катап тургузары, төрзөн булуңуус — Тываның байлактарын улам көвүдедири болур. Бо талазы-биле бистиң чедишкыннеривис Ти-илелге дээш өлүм чок маадырлыг чорукту кылганнарга эң эки тураскаал болур.

Бүгү чоннуң байырлалының хүнүнде бис-тин хоочуннарывыска быжыг кадыкшылды, хөй чыл чурттаарын, ынакшылды болгаш хүндүткелди, долгандыр турар кижилериниң сагыш-сеткилин чылыын болгаш кичээн-гейин, бистиң шуптувуска — тайбың дээрни, чедишкыннерге бүзүрелди, аас-кежиин бол-гаш чаагай чүүлдерни күзедивис!

Тиилелге хүнү-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хура-лының (парламентизиниң) Даргазы К.ДАВАА.

Эргим өңүктөр!

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочунна-рынга, тылдың ишчилеринге болгаш бүгү сибиржилерге Тиилелге хүнү-биле сеткилим ханызындан байыр чедирдим! Частың бо хүннеринде бистиң Төрзөн чуртувустун хос-талгазын болгаш хамаарышпас чоруун аар демиселге камгалап алган хостакчы маадыр-ларны алдаржыдып турар бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтула-рынга муң-муң сибиржилер демисешкен, тылга Тиилелгениң чепсээн шуткуп турган. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың дайын-

чы маадырлыг чоруктары болгаш эрес-шудур-гу күш-ажылы бо хүнге чедир патриотизмниң болгаш дидим чоруктуң үлегери болуп турар. Тиилелгени аар өртек-биле чедип алган бис, бистиң ниити хүлээлгевис — төөгүнүң ол арыннарының дугайында ыдыктыг турас-каалды камнаары, фашизмге удур демиселге шийтпирлиг рольду ойнаан бодунуң чурту дээш чоргаар болур чаңчылды аныяк салгалга дамчыдары болур.

Эргим хоочуннар! Силерниң кижилер бүр-зүнүң кылганы маадырлыг чоруун үнелээри болдунмас. Тайбың болгаш келир салгалдың чаагай чоруу дээш силерниң аар шылгалда-ларның үезинде көргүскен туруштуг болгаш эрес-дидим чоруунар дээш өөрүп четтириш-кин бистиң чүректөривисте сиңниккен.

Силерге күзээним быжыг кадыкшылды болгаш аас-кежиин хүлээп ап көрүңер! Силерниң чоок болгаш төрөл кижилеринер кадык болгаш аас-кежиктиг болзун, силерге кичээнгейлиг болгаш сагыш човангыр чоруун кезээде көргүзөр болзун!

Байырлал-биле! Тиилелге хүнү-биле!
Россия Федерациязының Президенти-ниниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээзи В.ТОЛОКОНСКИЙ.

ТЫВА ЧОННУҢ ЧОРГААРАЛЫ – ВЕРА БАЙЛАК

Фронтучу Вера Чүлдүмовна Байлак.

Вера Чүлдүмовна Байлакты бистиң республикада билбес кижик чок. Ол – 206 тыва эки турачылардан дириг арткан чаңгыс фронтучу. Эрес-дидим 18 харлыг аныяк кыс бичии оглун ада-иезинге каапкаш, төрзүн чуртун камгалажыры-биле дайынче аъттаныпкан. Каржы-дошкун дайын-чаага Вера Чүлдүмовна эрес-дидим чоруун көргүзүп, бөдүүн санитар кыстан эгелээш, гвардия сержантызы эрге-дужаалга четкен.

Хайгыылчы Иван Кузнецовтун сактыышкынынан алырга, мынчаар бижип турар: «Бир катап дайынчыларга фашистерниң тылынче барып чедер даалга берген мен. Полктуң дужаалын езугаар, дайынның кошкак талазын тып, чеже танк болгаш машина барын тодарадыр ужурулуг. Ынчалза-даа ынаар баары кончуг айыылдыг турган. Тыва эскадроннуң командири Кечил-оолга ол дугайын чугаалаарымга, командир бодан-майн-даа арга-дуржулгалыг хайгыылчыга Вера Байлакты сүмеледи. Чүге ындыг шиит-пирни үндүргенин сөөлүндө билеп кагдым.

Биче дурт-сынның, кайгамчык кашпагай болгаш шимченгир аныяк кыс харлыг шөлдү

оваарымчалыг үңгеп эрткеш, терек ужурулуг чүүлдерни шуптузун көрүп, сактып алгаш, дедир үңгеп кел чорда, хенертен ооң мурнунче ызыр ийи фашист үне халчыл келди. Канчаар-даа харык чок, ынчалза-даа Вераны дайыннар элээди уруг деп бодааннар боор, кичээнгеийн бичии-ле сула салыптар аразында, ол автомады-биле дайыннарны чок кылгаш, бодунуң кезээнге тайбың чедип келген».

Вера Чүлдүмовна Москваның Кызыл шөлүнге Тиелелге чыскаалынга ийи катап киржир аас-кежиктиг болган. Ол аңаа чурттуң удуртукчулары Владимир Путин болгаш Дмитрий Медведев-биле ужурашкан. Амгы үеде Вера Байлак 10 ажы-төлү-биле хөй малмаганын азырап чоруур. Тываның төлептиг кызы, төрзүн чонунуң чоргааралы Вера Байлакка Улуг Тиелелге хүнүн таварыштыр узун назынны, каң дег кадыкшылды сеткилимниң ханызындан күзедим.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Чурукту редакцияның архивинден алган.

МААДЫРЛАРГА САКТЫЫШКЫН: «КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБААН»

Мөңгө езулал

Май 8-те, Кызылдың Тиелелге шөлүнге, Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет шериглерниң тиелээнинден бээр 68 дугаар чыл оюнун уткуштур коргунчуг чаага маадырлы-биле киришкеш, төрзүн Тыва-зынче ээл келбейн барган чаңгыс чер-чурттугларывыстың аттарын бижээн тураскаалдарынга боодал чечектерни салып, сактыышкынының мөңгө езулалын кызылчылар кылганнар.

Тиелелге шөлүнге сактыышкынын байырлыг чыскаалынга Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол, Дээди Хуралдың (парламентиниң) Даргазы К.Даваа, ТР-ниң сайыттары, депутаттар, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, хоорай чагыргазының болгаш аңгы-аңгы албан черлериниң ажылдакчылары, дээди, эге болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери, школачылар база садик

назылыг бичии уруглар киришкен. ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол, Дээди Хуралдың (парламентиниң) Даргазы К.Даваа, дайынның хоочуну база Кызылдың № 1 школазының 9-ку класының өөреникчизи А.Монгуш маадырларның чырык адынга сактыышкынын чылыг сөстөрүн дамчытканнар. 1941 чылдың июнь 22-де фашист Германия оор езу-биле тайбың чуртувусче халдаашкынны кылып, улуг

дайынны эгелээн. Улуг дайынга киржири-биле тыва эки турачылар боттарының күзелин илередип, ада-чуртун хостажырынга, база арат-чону, ажы-төлү тайбың чурттазын дээш эрес-дидими-биле киришкеш, төрзүн Тыва-зынче ээл келбейн барган маадырларывыс хөй. Тываның бүгү-ле улуг-бичии чону Ада-чурттуң камгалакчыларынга аш-чемни, идик-хепти, белектерни болгаш акша-төгерикти

чыгаш, чорудуп берип түүн төөгү материалдарында бижип шупту билир бис. Оларның адынга «Чүректерде мөггө камнап чор бис» деп бижир тураскаал шөлүнге байы чыскаалды база сактыышкыны мөңгө езулалын чылдың-ча рери чаңчыл болу берген.

Анисья ТЮ

Алдын-Херел Апыс тирттирген чуруктары.

АДА-ЧУРТТУҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНГА 206 – КАВАЛЕРИСТЕР, 11– ТАНКИСТЕР КИРИШКЕН.

Республиканың Конституция хүнүндө

БҮРҮН ЭРГЕЛИГ ХАМААТЫ – БЕДИК ХАРЫЫСАЛГА

Конституция хүнүндө «Азияның төвү» тураскаалдың чанынга Күрүнениң Үнде-Хоойлузунуң 2-ги эде бижилгезиниң чылдаанынга тураскааткан байырлыг хемчеглериниң бирээзи — Россия Федерациясының 14 хар четкен хамаатыларынга паспорттар тыпсыр байырлыг езулал болду.

Байырлыг езулал үезинде.

Улуг-Хемниң сырынынга киискээн Россия Федерациясының болгаш Тыва Республиканың сүр-күчүзүнүн дээ — күрүнениң туктары байырлыг хемчегиниң р-утка талазы-биле деңгелиниң онзагай бедиин ечилеп турган. Тыва Республиканың Үндезин Хоой-у болур Конституцияның тыптып бодарааны үндө Россия Федерациясының хамаатызы деп ги шинзылга-документини холга тудар аас-кежик-оолдар, уруглар оларның ада-иелери, башкылар каалыпкан. Тыва Республиканың Чазааның хөгжүм оркестриниң чурттуң ыдык ырыларын миттелдирип турда, чыылганнарның сагыш-чүрээ таарал-биле долуп, көксү-хөрээниң хөлзеп тура-илден болду. Тыва Республиканың Конституция-ны таварыштыр Кызыл хоорайның 14 хар четкен чурттакчызынга Россия Федерациясының бүрүн-лиг хамаатызы эрге-байдалды шынзыткан до-ент — паспорттарны тыпсыр байырлыг езулалдың биле ажыттынганы ол.

14 харлыг Россияның хамаатыларынга Конститу-хүнүн таварыштыр Тываның Баштыңы Шолбан-а-оолдун өмүнээзинден Тыва Республиканың-и Хуралының (парламентиниң) даргазы Кан-Даваа паспорт ап турар өөреникчилерге байыр-ишкенин дамчыткан. «Эргим, уруглар! Россия-рациясының хамаатызының паспортун алган хүнү-силерниң чуртталгаңарда улуг уjur-уткалыг болуп

артар. Россияның хамаатызы болуру киж и бүрүзүңге бедик алдар болгаш улуг харыысалга болур. Россия-ның хамаатызы бодунуң чуртунга-даа, даштыкыга-даа чорааш, хамаарышкан чурту дээш чоргаарланып-чоруур. Космосче орукту ажыткан, фашизмниң кара-аарындан делегейни болгаш киж и төрөлгөтени кам-галап алган чуртувус дээш. А ол чурттуң хамаатызы-болур бүрүн эргени тывыскаан паспортту Конституция-хүнүндө алыры чүдөн бедик хүндүткел-дир. Бистиң-республикавыс — улуг Россияның чарлып болбас ке-зи болур. Силер Тываның социал-экономиктиг база-культурулуг сайзыралының таваан салгаш, хөгжүдүп-келген ада-өгбелери-вистиң ажил-ижин, эгелээшкени-нерин уламчылап, эчизинге чедиреринге бүзүрээр-бис. Элээди оолдарга онза кыйгырыыс бар. Бөгүн-паспорт-биле кады тыва эр кижиниң дүрүмүн холу-нарга алыр силер. Боттун, чуртунуң, республиканың,-өг-бүлениң база чөптүг чоруктуң камгалакчызы болур-онзагай харыысалга силерге онаажып турары ол. Ук-дээди үүлөгө кымдан артык төлөптиг силер! Тыва Рес-публиканың Конституция хүнү-биле база назыыңарда-уттундурбас болушкун — Россия Федерациясының-хамаатызының паспортун холга алганыңар дээш, чү-ректиң ханызындан изиг байыры чедирип тур бис».

Чалыы хамаатыларга Конституцияның уjur-ут-казын, Россия Федерациясының хамаатыларының-кол эргелерин болгаш хүлээлгелерин база паспорт-дугайында эге билишкенин Тыва Республиканың-өөредилге болгаш эртем сайыды Каадыр-оол Бичел-дей долчузу-биле таныштырган. Тыва Республиканың-Конституция судунуң даргазының оралакчызы Оскал-оол Салчак байыры чедирген. Адам Текеев Интернет-сайт таварыштыр бүрүткеттинип алгаш, эки чүүлдер-кылып чорудуп турар хамаатылар-биле харылзажып,-арга-дуржулга солчур «Буяныг ажил-херектиң кар-тазын» үлээн.

Чаа паспорт алган уруглар, оолдарның өөрүшкүзү-арыннарында чайнаан. Байырлалдың бир бурууда-дыкчызы Мария Шатохина үе-чегезиниң болгаш-бодунуң сеткил-сагыжын мынчаар илеретти: «Мындыг-байырлыг байдалга паспорт алыры, меңээ болгаш-мээң эш-өөрүмге канчаар-даа аажок улуг алдар-хүндү-дүр. Тыва Республиканың Конституциясының хүнүндө-Россия Федерациясының бүрүн эргелиг хамаатызы-болуру ийи дакпыр харыысалганы биске онаал турар. Улуг чуртка сээң хамаарылгалыңны шынзыдып,-херечилеп турар документини холга туткаш, өзүп келген-дег апарып, Ада-чуртка ынакшылыңны чүгле сөстөр-эвес, а бодунуң кылган ажил-үлөң-биле оон улам-күштүг база чараш кылыры хүлээлге-дир деп ханы-угаал билер турар бис».

Конституция хүнүңге тураскааткан байырлыг хем-чегни «Найысылал» ыры, сам ансамбли, кол ыраажы-байырлыг хемчегиниң башкарыкчызы Аюхан Кол-«Россия — Тыва» деп ырызы-биле байыр чедирген.

Чаяна ЧЫКАЙ.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруу.

Адам Текеев «Буяныг ажил-херектиң картазын» аныктарга үлээн.

«Кызыл-Ровно» теле-көвүрүг

АКЫ-ДУҢМАЛЫШКЫ ЧОН БИС

Кызыл болгаш Ровно хоорайларның аразында бирги теле-көвүрүг.

Ада-чурттуң Улуг дайы-нынга тиелелгениң 68 чыл-оюн таварыштыр Тыва Рес-публиканың найысылалы Кызыл хоорайның болгаш-Украинаның Ровно хоорай-ның аразында бирги теле-көвүрүг Чазак Бажыңыга-дүүн болуп эрткен.

Онзагай, төөгүлүг болушкунга-Тываның Баштыңы—Чазааның Дар-газы Шолбан Кара-оол, чаңгыс-арткан фронтучу Вера Байлак, Кызыл хоорайның мэри Владислав-Ховалыг, ТР-ниң эртем болгаш-өөредилге сайыды Каадыр-оол-Бичелдей, ТР-ниң Улустуң чогаал-чызы Александр Даржай, ТР-ниң-Улустуң хөөмейжизи Конгар-оол-Ондар, «Тыва эки турачыларның-салгалдары» хөй-ниити организа-циясының даргазы Алексей Сундуй-дээш, оон-даа өскелер киришкен. Украин өнүктүрүң талазындан-Ровно облазының губернатору-нун гуманитарлыг айтырыглар-талазы-биле оралакчызы Алексей-Губанов, дайын хоочуннарының-организациясынын удуртукчузу Борис-Бондаренко, фронтучулар Вера-Мурыгина, А.Моисеенко, Укра-инаның улустуң чурукчузу Анатолий-Мартыненко, Ровно облазының-чурт-шинчилел музейиниң дирек-тору Александр Булыга теле-көвүрүгнү аалчылары болган.

«Амгы үеде Россия биле-Украина ийи аңгы күрүнелер деп-санаттынып турза-даа, оларның-чоннарының аразында найырал-улам быжыгып, удур-дедир харыл-

заалар ам-даа хөгжүүр дээрзинге-бүзүрээр мен. Тиелелгениң өртээ-канчаар-даа аажок улуг. Дайын-шөлүңгө бажын салган өгбелери-вистиң төккөн ханы хилис барбас-ужурлуг. Ынчангаш төөгүвүсче-хая көрүмүшү, моон-даа сон-гаар үре-түннелдиг ажилдап,-эп-найыралдыг болурувусту кү-зедим» — деп Шолбан Кара-оол-аалчыларга Май 9 таварыштыр-байыр чедирбишаан чугаалаан.

Оон соонда украин таланың-төлээлери тыва дылга «Экии,-Тыва!» деп мендилээш, удур-бай-ыр чедиринишкениниң сөстөрүн-дамчыткан. Ровно хоорайның-чурттакчылары ТАР-ның тыва эки-турачыларының дугайында улуг-хүндүткел болгаш чоргаарал-биле-чугаалажып, оларның эрес-дидим,-маадырлыг чоруун каян-даа ут-пайн, чылыбы-биле сактып чоруур-дээрзин аалчылар демдеглээн.

Теле-көвүрүгнүң түннелинде-2014 чылда Тывага 100 чылдаан-юбилейлерге болгаш 2014 чылдың-февраль айда Ровно хоорайны-хостаанындан бээр 100 чыл болган-оюнга хамаарыштыр хемчеглерге-киржиң, чурттар аразында аал-дажыр дугайында чалалгаларны-ийи тала улуг күзелдиң-биле хү-лээп алган. Келир чылга чедир-аай-дедир ужуражылгаларны ма-нап турбазы-биле, 2013 чылда-өөреникчилер болгаш сургуулдар-Украина болгаш Тыва Республика-аразында чоруп эгелээр.

Азияна ТАУ.

Алдын-Херел АПЫКААНЫҢ тырттырган чуруу.

Акция

Ада-чурт дайынының хоочуннарынга

Тывада ажылдап турар-соталыг телефон оператор-лары Бүгү-российжи социал-акцияны Ада-чурттуң Улуг-дайынының хоочуннарынга-харылзаа талазы-биле-чиигелдени көргүзерин чар-лаан.

«Вымпелком» (бренд «Би-лайн») ажык акционерлиг ниити-лел ай санының халас хавын 300-минута дургузунда бажыңыга-олуруп алгаш, соталыг телефон-биле үндүр долгаарыңа таарымча-лыг байдалды тургузуп, дайынның-хоочуннарынга ачы-дузаны чеди-рип турар. Өске тарифче шилчип-турары дээш өртең-хөлөзүн ал-бас. Кызыл хоорайның Тыва эки-турачылар, 25-те «Билайн» ком-панияга коштунуп болур. Россия-Федерациясының Сөвединиң идип-үндүргөн бодалын «Вымпелком»-деткип турар.

Тиелелге хүнүңге «Вымпел-ком» база бир белек кылдыр

«Россияның девискээринге халас-чугаалажышкыннар» акциясында-база «Билайн» соталыг телефон-харылзааы-биле чурттуң кайы-даа булуңнарыңче долгаар ар-ганы тургузуп турар. Кызылдың-«Вымпелком» ААН салбырының-удуртукчузу Н.Пуркинаның медег-лээни-биле, Май 9 хүнүндө шупту-күзелдиглерни Кызылда Тыва эки-турачылар, 25, Ак-Довуракта Юби-лейный, 11, Тээли суурда Мугур, 2-бажыңнарда хүлээп ап турар.

Тиелелге хүнүңге тураскааткан-акцияга «Мобилдиг телесисте-ма» ААН база коштунуп турар, дайынның хоочуннарынга «МТС»-харылзааының соталыг телефон-биле халас чугаалажышкыннары-чорудар, Интернет четкизинге-халас коштунарын көргөн. Халас-коштунар харылзаага дайынның-хоочуннары документилерин ап-алгаш, келирин дыңнадып турар,-азы 8-800-250-09-68 халас дугаар-же долгап болур.

ДАЙЫНЧЫГА ТУРАСКААЛ

Фронтвиктиң «изин баскан» уйнуу Шораан Шомбун.

Төөгүдө эң-не каржы-халптыг дайынның — фашисттер Германияның делегейге тергидээр кара үзел-бодалын Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң тирилген хүнүнден бээр 68 чыл болур оюн бүгү чурт демдегеп турар. Бо дайынга тыва эки турачыларның кириген үлүү төөгүгө балаттынмас исти арттырган. Май 4-те Эрзин кожунунун Мөрен сумузунга фронтучу Данил Чалзыраевич Дажымбаның чырыткылыг адынга тураскаалды ажиткан байырлал болган.

Байырлал Тирилге хүнүнге, тыва эки турачыларның дайынче айткангааның 70 чылынга база фронтучу Данил Чалзыраевич Дажымбаның 90 харлаанын таварыштыр болуп эртип турар. Фронтучунуң ажы-төлү, ха-дуңмазы ачазының ат-алдарын мөңгөжиткен тураскаалды өскөн-төрзөн сууру Мөренниң төвүндө хоочуннуң чурттал чорааны, оон адын тывыскан кудумчуда тургускан.

Эрзин кожун чагырга даргазының оралакчызы Артур Дамдын байырлалды ажыдып, баштайгы сөстү алды. Башкарыкчылар эки турачы чаңгыс чер-чуртуувус Данил Дажымбаның намдар-төөгүзүн кыйгырып номчуудулар: Данил Чалзыраевич Дажымба Мөрен сумузунга 1923 чылдың январь 1-де төрүттүнген, 1942 чылда Тываның Араттың Революстуг Шеринге албан-хүлээлгезин эрттирген, 1943 чылда Тыва Арат Республиканың Нам кежигүнүгө кирген. Фронтуче эки тура-биле чорааш, Ковров хоорайга танк взводунга өөрөнгөн. Ол Украинаның Ровно, Дубно, Сурмичи, Деражно болгаш өске-даа хоорайларны хосташкан. Оон шериг херзэн эрттирип турган взводу дайынның 22 танкызын, 10 дзоттарны, 3 доттарны болгаш дайынның хей санныг пулеметтер кезектерин узуткаарына киришкен. Фронтудан чанып келгеш, шериг албан-хүлээлгезин ааттыг шериг полугунга уламчылаан. 1946 чылда төрзөн чери Мөренге чедип келгеш, СЭКП Эрзин райкомунун ниити килдис эргелекчизинге ажилдап турган. Чолаачылар курузун дооскаш Мөренге, райпога, партия райкомунга үр чылдарда чолаачылаан. 1963 чылдан эгелээш пенсияже

үнгүже чедир чолаачы-садыгжылар ажилдаан.

Тураскаалды эки турачының ажы-төлү, чоок кижилери ажиткан. Ак көжеге ажиттыгган соонда, хүлер өңнүг хөрек тураскаалды хүлүм-зүрзэн дег шырайы-биле көстүп келди. Тураскаалдың мурнунга шериглер веноту, школачылар болгаш чоок кижилери дириг чечектерин салгылап, Данил Дажымбаның төрзөн черинге дайын шөлүндөн чанып келгени дег өөрүшкүнү, аас-кежиктиң карак чажы чайнап турду. «Тыва эки турачы фронтучуларның салгалдары» деп хей-ниити албан чериниң даргазы Алексей Сундуй езулалдың киржикчилеринге байыр чедиргеш, эки турачыларның болгаш оон салгалдарының допчу намдарын бижип, тодарадыр ажылга иделкейлиг киржирин сүмелзэн. Мөрен сумузунун баштыңы Юрий Учурал онзагай байырлал таварыштыр чыылганнарга байыр чедиргеш, фронтучунуң ажы-төлүгө төөгүлүг тураскаалды тургузуп, солун байырлалды эрттирип турары дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы назы-хар аайы-

Белек Түлүш, Сүүр-оол Намчаа, Начын Монгуш, Аян Дешки. Доктаамал хүрежип турар болгаш бот-боттарының хүрежин, аргаларын билчири ылап хире, октажып чадап, үр болу бээрге аай-дедир хончулаан соонда онаан ажып турдулар. Эң шыырак 4 мөгеге Начын Монгуш, Сүүр-оол Намчаа, Сайын-Белек Түлүш, Аян Дешки арткан. Ачырдачыр сегиржип алышкын соонда бирги, ийиги чер дээш Сүүр-оол Намчаа-биле Сайын-Белек Түлүш арткан. Сайын-Белек Түлүш шүүлгеш мотоцикл-биле, үжүүлешкен Сүүр-оол Намчаа улуг телевизор-биле шаңнатты. 3-кү, 4-кү черлерни үлешкен Начын Монгушка ноутбук, Аян Дешкиге чадаг терге онаашкан. 5-8 дугаар черлерни алган Айдың Очуржап, Аяс Дамба-Хөө, Адыгжы Чаймаа, Саян Лойгу өртектерге белектерге төлөпкү болганнар.

Данов Данилович Дажымба, улуг огул:

— Ачам фронтудан чанып келгеш, Амгы Тес-Хем кожунунун девискээри боор арт-сынның Шураштыг хемге чүк машиназынга оруп алгаш, оон бээр Чээрэн арт ажыр чадаг кылаштап келген мен

болгаш адарга арай сула кижини ойтур октаптар дээр чораан. Оозун бодаарга, ачам аныяанда мөгешыырак, күш-дамыр талазы-биле шыырак белектерге турган.

Ачам Араттың Шеринче 1942 чылдың ноябрьда кирген болза, каш ай белеккенгеш, дайынче чорупкан. Улуг дайындан халашкаш, Иркутск хоорайның чоогунга албан-шеригни уламчылаан соонда, 1947 чылда чанып келген. Ававыс даараныкчы ус-шевер Севил Дадазевна-биле өг-бүлө туткаш, 6 оол, 3 кыс 9 ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен. Ол тос кады төрзөн алышкыларның уруг-дарыы ам бир бичин суур чурт-такчылары хире апарган.

Долаана Даниловна Кызыл-оол, хеймер уруу:

— Ачамның ажы-төлүгө хамаарылгазы эптиг-эвилең, даңгаар-ла өөредиглиг чижектер чугаалаар. Ажыл-ишке шыңгыы негелделиг, черле хол куруг органын көрбзэн мен. Бир-ле белең эвес ажылдан туттунган, оозун эчизинге чедирер дээш бүгү күжүн, сагыш-сеткилин бээр кижин.

Ачавыстың чырыткылыг адынга өскөн-төрзөн черинге тураскаал кы-

чылча шавар» деп кый чорааш, кадык-менди ээ аас-кежин деп санап чак. Акымның: «Чүү-даа канч азы суурлар кудумчуу чуушкун болу бээрге ай чуг улуг» — деп чугаалап сактыр мен. «Кайы-даа т кым-даа халдап кел чыда мейн баар» — деп чугаал

Александра Сундуй сан, хеймер дуңмазы:

— Акым дайынга түтүнген мен. Оон билип ка бир шериг кижин чедип ка авам-ачамны «авай, ачай» кирип турар болу берген кижин авам, ачамны холта кижини чөмгөргөш, чан чарам» — деп турган ме эдереримге, акым мени б турган. Чоорту акымга дыка ынак апарган мен. ның мал малдал чораан ээлеп чурттап чору бис.

Ольга Кыргысевна Кызылдың хоочуннар ч ниң даргазы, хоочунну

— Бо аймакка келин геш, кайгамчыктыг намдар өгбевисти үргүлчү каттыр

Тыва эки турачы Данил Дажымбаның кады төрзөннери, ажы-төлү.

биле үш хевирге эрткен. 10-12 хар чедир 24 оолдарга Мөрен школазының 5-ки класстың өөреникчизи Батыр Таңгыт үшү черни алгаш, 6-гы классчы Экер Ижи ийиги чер дээш, 5 класстың өөреникчизи Баазан-Доржу Сандак шүүлгеш, кол шаңналдарны чаалап алганнар. 18 хар чедир 32 оолдарга 3-кү, 4-кү черлерни Эрзинден Баасан Баткар, Мөренден Кежик Комбу алгаш, 2-ги черни Бай-Дагдан Ай-Херел Сагаачы, бирги черни алган Тандыдан Мерген Монгуш шаңнатканнар. Нарындан 7 харлыг Буян Биче-оол акыларының аразынга дидим хүрежип, кончуг чараш девээни дээш тускай шаңналды алган.

Улуг мөгелерниң хүрежинге Тываның алдар-аттыг мөгелери аалдап келгеннер: ТР-ниң Улустун Арзылаң мөгези Сайын-Белек Түлүш, ТР-ниң Улустун Начын мөгелери Начын Монгуш, Андрей Монгуш, Айдың Очуржап база республикадан шыырак дзэн аныяк мөгелер хей-биле келген болду. Дөрткү салыг соонда 8 шыырак мөгелер арткан: Айдың Очуржап, Аяс Дамба-Хөө, Адыгжы Чаймаа, Саян Лойгу, Сайын-

дээр чораан. Ачамдан дайын дугайында айтырыг салырга, огулуг харыы бербейн, каттырып, ойзуп-кыйзып кааптар кижин чораан. Чаңгыс эки чугаалаан сактышкыны бар: Канчал-чоол чаян бооп, бир хоорайга тулчуушкунун изиг-түлүк сегиржип алышкынының үезинде союп бар чоруурга, уткуй бир шериг кижин үңгеп кел чыткан. Аразы ийи-үш базым хиреде союп бар чорааш, уткуй келген шериг хептиг кижин немец солдат болганын танып каан. Ачам-даа боо-моңгу чок, ол фашист-даа хол куруг. Ам канчаар ол талада частышкыннар кызаңнаар, ок-боо чаас суу дег сыыладыр эртип турда: «Сен көр, мен көр» — дээш уткуй үңгепкен. Ол немец солдат база удур сойгаш, чаны-биле союп эрте берген дээр чораан. Изиг тулчуушкунда ол ачам-даа, немец солдат-даа өлүр болза маңаа болзун дээш уткужуп келзе-даа бот-боттарыңче халдаар шаг-шинээ чокталып калганы ол деп бодаар мен.

Ачам танк боолаар кезекке солдаттар өөредип турган мен дээр чораан. Танк адар боо кончуг аар

лыр бодал ачавыс чок болганда-ла тыттып келген. Бо чылын ачавыстың мугур 90 харлааны болуп турар, ол 1923 чылдың январь 1-де ыдыктыг Ак-Хайыракан дааның эдээнде кыштагга төрүттүнген. Бөгүн ажыдып турар тураскаалды Тываның Чурукчулар эвилелиниң даргазы, ус-шевер чурукчу-скульптор, чаңгыс класска өөренип чораан эжим Александр Баранмаа кылып үндүргөн.

Ачам хеймер кызы мени чагып-сургап чораан. Ол бодунуң Гитлерниң шерин-биле дайылдажып, олардан хостагып чорааны Украинаның хоорай суурларыңче чалаттыргаш, аалдап чоруптарга, биеэги чаш уруг дег ачамның чанып кээрин четтикпейн манаар турган мен. Ачавыс ажы-төлүн хей чугаа биле эвес, үлегер-чижектер кылган ажыл-үлөзү, мөзү-шынарлыг маадырлыг чоруктары-биле кижизидип турган.

Саара Сундуйева Шомбун, Мөрен суурнуң 82 харлыг хүндүлүг чурттакчызы, фронтвиктиң кады төрзөн дуңмазы:

— Бис ачам-авамның уруглары 4 кижин бис. Акымның дайынче «Ада-чуртче халдаан Гитлерниң шерин

кылдыр сактып арткан ме ээзи Маадыр-оол Сүрүнөө даайы: «Мени чүктөп өстүрү акым» — дээш уярай бээр ТР-ниң Чазаның Даргазының кейи-биле бадылаттыгган та кижиниң дүрүмүндө кирип мөзү-бүдүштүг аажы-чангы маадырлыг чоруктарыны чоруур үлегерлиг эр кижин өгбевис, дайын хоочуну Чалзыраевич Дажымба ол-ду санап чоруур бис.

Шораан Вячеславович бун, хоочуннуң уйнуу:

— Бичимден кырган-ача орден-медальдарын чараша магадааш, өзүп келгеш, Ада камгалаар мергежилди чедип үзел-чүткүлдүг турган мен. Республиканың кызыгаар эртенниң «Цагаан-Тологой» хайгары эрттирилге кезээнде ажылдап тур мен. Кырган-ачамның шыңгы кижизиг мөзү-шынары мөзү кижин кылдыр хевирлеттирер кол идигни берип чоруур.

Чалы Чыңгыз Авторнуң тырттырып чыгарганы.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 5 КУДУМЧУЛАРЫН ТЫВА ЭКИ ТУРАЧЫЛАРНЫҢ АДЫ-БИЛЕ АДАА

ЧЫСКААЛЫВЫС ОДУРУУНДА...

Чыл эрткен тудум, дайын-чы чылдарның чаңгызы ырап, 1940-1945 чылдарның Ада-чурт дайынының киржикчилеринин чыскаалының саны эвээжеп турар. Ынчалза-даа совет солдаттарның, тилекчилеринин амгы салгалы герман фашист эжелекчилерден чуртун камгалап алган өгбелеринин маадырлыгы чоруунга чоргаарланып чоруурлар. Тиилелгениң Май 9-зу бүгү чурттуң, чоннуң ыдыктыг байырлалы болуп турарының уjur-утказы ында.

Тыва чоннуң экер-эрес, шынап-дээр дээн оолдар-кыстары эки тура-биле фронттуге чоруп турган ам бо хүнде ада-иелеривистен, улустан айтырып ап, бүзүрел тур бис. Тыва Арат Республиканың СССР-ниң удуртулгазының эвээжери езугаар шилиттинген 10 эки турачыларны фронттуге чоргандан бээр бо чылын, 2013 чылдың апрельде, 70 чыл болган. Дайынга чок болган улустуң саны — 69 кижиге. Дириг эеп келген фашист эжелекчилерин дерзиге, хан-калчаа, араатан үлгедиглеринин уржуктарын эгеш безин кижиниң эът-кежи олаңайны бээр дээн чугаазын ас уjurлуг бис. Ынчангаш, дайынның «арыг арий раса» эвес чыгарып кулданып аар сорул-ыг фашистерден чуртун, кези уезин камгалап шыдаан ада-иелеривисти маадырлар деп дүлөвейн, кымны хүндүлээр. Черле ынчаш, эки турачылар, аайы-биле-даа көрүп көөргө, тургунга эеп келгеш удуртур-баш-ар болгаш анаа-даа ажил-ишке елтиг үлүг-хуузун кирип чоннар. Оон дириг бадыткалы — тывыс арткан эки турачы угбавыс, ас Вера Чүлдүмовна Байлак. Улуг-ла тыва херээжен: өг-бүлени, хөй ажы-төлдүң эргим авазы, чылдарлыг, хөй-хөй шаңнал-мак-

Чурукту редакция-ның архивинден алган.

деп билер, а чүнүң-биле дузалаанын, хемчээли чежел, кымнарыл ол деп орта билбес бис: алдың-ның бүгү курлавырындан аңгыда, дайын чылдарында казып тыпкан бүгү алдын фронттуге чоруп турган. Чылдың-на 10 муң чылыг тоннар, 16 муң эжеш кидис идиктер, 19 муң ажыг эжеш хол-хаптары, чүс-чүс тонна саржагы, далганны болгаш кылгыларын чорудуп берген. Фронттуге 10 млн. акшаның (тыва акша) беш эшелон белээн чоруткан. 50 муң дайынчы аъттарны дужааган. Украинаның

шыырак дээн аъдын, инектерин, хой-өшкүзүн, саржаг, дүк, эът, акша дээш, ачы-дузаны көргүскен улуг улuzuуус бар турган-даа болза, чүгге каш кижилерин адын дыңнаан боордан башка, орта база билбес бис. Степан Сарыг-оолдун «Мөңгүн-Тайга баарында Мөген-Бүрөн уну чурттуг Хорлуу кадай эртен эрте хоюн барып ончалап-тыр» дээн чараш шүлүүнүн ылап маадыры Хорлуу угбай фронттуга белек кылдыр 278 баш малды бергеш, 976 акшаны немей салган.

База бир онзагай таварылганы «Шын» солунуң хоочун бижикчизи Биче-оол Доюндуп сактып бижээн: «Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа сумузуңуң араттары СССР-ниң Кызыл Шеринге белек кылдыр 450 аът чорудуп бээрин шийтпирлээннер. Шыырак аъттарны шилип, үзүп кээрге, аазаан санга 17 аът четпейн барган. Араттар «Моюн кезер деп турда, баш дүгүн харамнанып болбас» дишкеш, муну чораан аъттарының эзерлерин сойгаш, чылгыже салып кирипкеннер». Таптыг чыып, дыңнап бижээн болза, бо ышкаш чеже солун, патриотчу уjur-дузалыг, чоргааранчыг төөгүлөр бижиттинер турду ыйнаан.

Амгы үеде суурларда бар Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге тураскаалдарның барык-ла шуптузу совет үеде тургустунган. Оларның чаагайжыдылганы, септелгези, арыг-силини тус чер чагыргаларының, школаларының кичээлгейинде, харын-даа ак сеткилдиг хамаарылгазында деп билер бис. Бо ажыл талазы-биле бедик дуржулгалыг, чылдан чылче хөйүнү кылган башкыларның, өөреникчилеринин ажылын солун-сеткүүлге бижип, эки турачыларның салгалдары, суму чагыргалары четтиргенин илередип, адын адаары күзенчиг. Бүгү чүвени түңнөп,

бодап көөргө, сөөлгү каш чылда ниити санын алып, алыс дөзүн то-даратпас чаңчылдан адырлып, херек кырында фактыларга даяныр апарганывысты эскерип болур.

Каш чыл бурунгаар Москвага Тиилелге хүнүнүн бүдүүзүндө Тываның Ада-чурттуң Улуг дайыныга киржилгезин, дузаламчызын херечилээн фото-чуруктар, төөгүлүг документиер, кино-чуруктарны көргүзүп, делгелгени организастаанын сактып кээлиңер. Келген чон: журналистер, ында өөренип турар студентилер, чалаткан аалчылар ук хемчегни «Бистиң манаваанывыс өөрүшкүлүг, чоргааранчыг, солун ужуражылга болду» дээш, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолга, Тываның Төлээ черинин ажилдакчыларынга, Тываның Москвада чурттап турар чаңгыс чер-чурттуглар эвилелинге четтиргенин илереткени эрткен төөгүзүн утпайн чоруур тыва бөдүүн араттарның салгалдарына хүндүткелдиң демдээ-дир.

Май 9-та, Улуг Тиилелгениң хүнүндө, совет солдаттарның, эки турачыларның аттарын адап, сактып чугаалажыр бис. Шынап-ла, өг-бүлө бүрүзүңге, угаанныг кижиге бүрүзүңге Тиилелгени чедип алган, чаалап эккелген өгбелеривиске чоргаарланыр ыдыктыг байырлал болур. Бистиң бажынывыста өрээл ханазында тыва эки турачы он бир

ол берге, кадыг-дошкун тулчуушкунга чок болган» деп чугаалаанын номчаан мен. Аныяк турган болгаш, бодумнуң угаанымга бүзүрөп, солунну шыгжап азы бир черге демдеглей бижип аарын сагынмаан мен. Ынчаар-ла ол кижиниң ады, тулчуушкун болган черниң ады уттундурза-даа, ачамның акызы анаа-ла ис чок чиде бербээн, а бир тулчуушкун уезинде чок болганын көргөн эки бар дээн бодал сагыжымны өөртүп чоруур.

Кадыг-дошкун дайын чылдары турза-даа, тыва, орус болгаш өске-даа хамаатылар 2 млн. акшаны, 140 муң рубльди чыгган. «Як 76» деп 10 дайынчы самолетту кылдырткаш, 1943 чылдың март 12-де Кызыл Шеригниң 133 дугаарлыг уjur чүүл полугунга хүлээди берген.

танкистерниң солундан кезип алгаш, хоолаан чуруун аскан. Оларның бирээзи өөм ээзиниң акызы — Бай-Кара Биче-оол Маспык-оол олгу. Он бир танкистерниң шуптузу эрес-маадырлыг тулчу чораанын хөй катап бижээн болганда, бо удаада эртириптейн. «Чүректө хаяланган чырык» деп номну мээң оолдарымның кырган-ачазы, эки турачының думазы Кара-оол Андреевич Маспык-оол база бижээн чүве. Дайын уезинде амы-тынындан чарылган база дириг эеп келгеннерден аңгыда, ис чок читкен деп бижиктерге онаашкан улус база бар. Мээң ачамның акызы, эки турачы Түлүш Улуг-Шыыр Чөптүг-ооловичиниң чоок улузу «Ис чок читкен» деп дыңнадыгны алган турган. Ачам Улуг-Хемниң, Чаа-Хөлдүн эки турачыларынга чедип, акызының дугайында айтырып турганын сактыр мен. «Беларусьту», автобустуг, чорук машиналары дээш, кандыг-даа арганы ажыглап тургаш, эки турачы, дайын киржикчизи кижиге бар дээр-ле ынаар чедип, акызын таныыр ирги бе деп сураглаар, чугаазын дыңнаар чораан. «Тываның төөгүзү» деп кылын, хүрөң карттыг ном стол кырында чыдар. Ачам ында он бир танкистерниң чуруун көөр, «Адын чазыпкан эвес бе, акым бо-ла ышкаш-тыр» деп оарын сактыр мен. Сөөлзүредиге, ачам шагдала чок апарганда, «Шын» солунга бир эки турачының сактышкынында эштеривис дээш үш-дөрт кижиге адааш, «...Улуг-Шыыр Түлүш олар

Чогум «Книга памяти» деп улуг номда бижээнин көөргө, Улуг-Шыыр Түлүш Чөптүг-оолович «мотострелковая» деп дивизияга хамааржыр кезектин анаа дайынчызы чораан. Чээрби хар чаа-ла ажып тургаш, эки тура-биле чаа-чалбакче чоруй баарын бодаарга, бодунуң уезиниң ховар оолдарының бирээзи, 220 эки турачы эштери дег, Тываның, төрөөн чери Өвүрнүң Торгалыг, Чаа-Суурнуң адын сыкпаан маадыр деп бодалдыг мен. Улуг-Шыыр Түлүш-биле ол-ла сумудан барган Түлүш фамилиялыг үш эки турачыларның адын мөңгөжиткен тураскаал школа чоогунда бар.

Бойдустан кайгамчыктыг хуулаазын оттуушкуну — частың айында демдеглээривис Тиилелгениң байырлыг чыскаалын чаңгыс чер-чурттууус, Россияның Камгалап сайыды Сергей Шойгу хүлээп алгаш, чурттуң Президентизи, Кол командылакчы В. Путинге илеткээр. Эрткен 20 чүс чылдың төөгүзүндө эң хөй чидирилгил дайынга чок болган совет солдаттарны, офицерлерни, тылдың болгаш күш-ажылдың хоочуннарын алдаржыдып Тиилелгениң салют дааштаашкыны чаңгыланым унер. Кызыл Шөлге, амгы салгалдың чыскаалына, бистиң чүректөривисте кезээ мөңгөде дириг аркан тыва эки турачылар, ырда дег, «чыскаалывыс одуруунга чыккыла-дыр базып эртер»...

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Чылдың-на 10 муң чылыг тоннар, 16 муң эжеш кидис идиктер, 19 муң ажыг эжеш хол-хаптары, чүс-чүс тонна саржагы, далганны болгаш далган кылыгларын чорудуп берген. Фронттуге 10 млн. акшаның (тыва акша) беш эшелон белээн чоруткан. 50 муң дайынчы аъттарны дужааган. Украинаның Киев облазын катап тургузарына республика 27572 баш инектерни чыып чорудуп берген.

дарның эдилекчизи, чонунуң дүткелинге бүргедип чурт-чорза-даа, ажил-амыдыралын дан салыр уjur чок кезээ, соруктуун кижиге магадаар. «Россия» телеканалдың журнали-Сергей Брилев аалынга келгеш, «дамчыдылга белеткеп турда, а Чүлдүмовна аъдын мунуп ш хой соондан чоруй баарга, харлыг энеңиң олут орбазын адап артып калганын көргөн тай бис. Ол-ла тележурналист дугайында бижээн номунда уезинде бөдүүн араттарның истиг Германияга удур дайын-чы чарлап, ону күрүнө денче-не хүлээп алганын онзалап дем-ээн. Өске кижиге кайгап-хараар, стерниң шоюгуп, ниити түңнел-е өөренип калганывыс кончуг. Фронттуга дузалажып турган

Киев облазын катап тургузарына республика 27572 баш инектерни чыып чорудуп берген.

Бо хүн, ыдыктыг Тиилелгениң 68 чыл болур оюнда база бир чырык атты сактып көрээлиңер: башкылар Оюн Араптанович Толгар-оол-биле өөнүң ишти Алып Сириновна Оюн. Фронттуга дайын-чы самолеттар белекке бээр деп саналдааш, тус өг-бүлө баштайгы 1 муң акшаны дужааган. Кадыг-дошкун дайын чылдары турза-даа, тыва, орус болгаш өске-даа хамаатылар 2 млн. акшаны, 140 муң рубльди чыгган. «Як 76» деп 10 дайынчы самолетту кылдырткаш, 1943 чылдың март 12-де Кызыл Шеригниң 133 дугаарлыг уjur чүүл полугунга хүлээди берген.

Тывада барык-ла булуң бүрү-зүндө фронттуга дузалаар дээш

ТЫВА НАЦИОНАЛ ТЕАТРГА «ӨГБЕЛЕРГЕ МӨГЕЙИГ» ДЕП БАЙЫРЛАЛ КОНЦЕРТИ БОЛУР.

БАЛАЛБАС ИСТИ АРТТЫРГАН ӨГБЕЛЕРИМ

Бистиң төгүвүсте база бир улуг болушкун — Тываның Россия-биле чаңгыс аай күрүне болурунун эгезин салып, улаштыр ССРЭ-ниң, Россияның иштинге область, республика болуп келгенин Россия чергелиг улуг байыр-лал кылдыр эрттирерин шийтпирлээн — Тываның чурттагыч чонунга улуг өөрүшкү.

Төөгүнү кижилер тургузар. Мен бо бижээн чүүлүмнү чаңгыс чер-чурттугларымга тураскаадып, олар-ның ажы-төлүнүн сонургалын отту-руп, бүгү тыва чонунга сактышкын кылдыр сонургадап, Тываның бол-гаш Россияның каттышканының 100 чыл болур оюнга уткуштур бижидим.

Мээң кырган-ачам Чөкпек Көк-оолович Монгуш, кырган-авам Хан-дыжал Байыровна Монгуш кайызы-даа Өвүр чурттуг, Монгуштарның төрөл-бөлүү уктуг. Олар бистиң аравыска чурттап чораан болза, кы-рган-ачам келир байырлал чылында мугур 110 харлаар турган.

Олар Өвүрнүн Солчур сумузунга мал, чер ажыл-агыйлыг эштежилге МЧАЭ-нин, оон соонда «Комму-низмче орук» колхозтун кежигүн-нери болуп ажылдап чорааннар. Кырган-авам чаш уруг-дарыын өстүрүп, хей-ниити ажылдарына идеккейлиг кижип чораан. Баш-тайгы уруг-дары улгадып, тускай амыдыралдыг апаарга, колхозтун шээр малын кадарып эгелээн.

Кырган-ачам Чөкпек Монгуш МЧАЭ-нин, колхозтун болгаш сов-хозтун шээр малын кыш-чай чокка кадарып чораан. Ол аңнаарына ынак, кожуунун шыырак аңчы-ларының бирээзи турган. Кырган-ачам республика чергелиг ажыл-дарга үлүг-хуузу кирип, төгүлүг Өвүр артының оруун кылырынга база киришкен.

Хандыжал Байыровна, Чөкпек Көк-оолович.

дарып чорааннар. Кырган-ачам, кырган-авам Кадыр-Даг баарына Оңгар-Өдек кыштаанга кыштап, өөнгө хей төрелдериниң үнер-кирер чери-турлаа болуп турган. Ол үеде күш үнер, ылаңгыя тудуг кылыры, сизген белеткээри, өшкү-хой кы-рыгылдазы, кажаа коптарары дээн ышкаш ажылдарны төрелдер бир демниг кылып чорааннар. Бистер, өөреникчи ажы-төл, кышкы, часкы дыштанылгаларда аалдарывысче тарай бергеш, кырган-ачамның аалына чыгып келгеш, улаштыр шанагыг атка суурже, школага чедиртип турган бис.

Кырган-ачам, кырган-авам хей мал-маганны азырап өстүргеш, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтуга белек кылдыр берип, Өвүр-ден хей малды сүргеш, Абаканың демир-орук станциязынга чедирип турган арааттарның аразына кирип турганнар. Бо өг-бүлө 20 айтты, 15 инекти, 70 хой-өшкүнү, 800 ажыг к тарааны, чылыг идик-хепти, эт, сар-жаг болгаш акша-төгерики фрон-туга дузалаан. Чөкпек Көк-оолович

Монгуштун патри-отчу чоруунун ду-гайында бижикти ССРЭ-ниң Тыва Арат Республикага турган бүрүн эрге-лиг элчини Совет чазакче чоруткан. Оон түн-нелинде патриотчу арат Ч. К. Монгуш ССРЭ-ниң Дээди Сове-диниң Президи-умунун 1944 чылдың август 15-те үндү-рген шийтпир-биле фронтуга хей мал-маганны

үлүг-хуузу Совет чазактын, Тыва Арат Республиканың болгаш Тыва областың, республиканың хей-хей шаңналдарын ал келгени дээрже, ол Тываның алдарлыг кижилериниң бирээзи дээрзин херечилеп турар. Ол дугайында Тыва Республиканың архивинден берген бижиктер база бадыткап турар. Оларның чамдык-тарын силерге таныштырдым.

Мээң кырган-авам Хандыжал Байыровна Монгуш — хей ажы-төлдү азырап өстүрген, ССРЭ-ниң «Маадыр ие» деп медалының эдилекчизи. Ол тос оолдарны, үш кыстарны азырап өстүргеш, шупту-зун эртем-билигге чедирип, амыды-ралдың эге оруктарын оларга айтып берген. Оон улуг огу, мээң ачам, Монгуш Чөкпек-ович Доста — пар-тия-совет ажылдарының хоочуну, Өвүр кожуунун үндөзилекчилери-ниң бирээзи. Хандагайты, Солчур школаларына директорлап, хей санныг өөреникчилерни кижизит-кен. Авам Таракпан Бүрзекеевна — Тыва Республиканың алдарлыг башкызы, Хандагайты суурнун хун-дүлүг хамаатызы.

Ачам чер-чуртун эки билири-биле, кандыг-даа ажылды шынарлыг кылып дээш чүткүлдүү-биле өске-лерден ылгалып чораан. Хам-Дыттан Бора-Шайже баар орук Сап деп хая-даштыг кашпал-биле чоруур кончуг берге оруктарының бирээзи турган. Ачам ол орукту Хам-Дыттыг баалыктап чорудар-дыр деп сүме-лээрже, ол ынчаар кылдыган-даа. Ам бо хүнде Бора-Шай, Саглы болгаш Мөңгүн-Тайга баар орук ол. Ону орук чериниң даргазы фронтучу Даваа Шининович Монгуш кылдыр-ган. Орукту чаңгыс чер-чурттуглары Достай оруу деп адап турган.

Ийи дугаар огу Мөңгө Чөкпек-

Делгер-оол Көк-Хунаевич. Олар он ажы-төлдү азырап өстүрген. Угбавыс «Иениң алдары» орденниң эдилек-чизи, күш-ажылдың хоочуну, хей чылдарда суму, район Советиниң депутатынга сонгудуп чораан.

Ортун огу Кошкар-оол Чөкпек-ович Монгуш — Соңгу Көрей дайы-нының киржикчизи, хей медаль-дарның эдилекчизи. Оон бичизи Кертик-оол Чөкпек-ович Монгуш — күш-ажылдың хоочуну, орту-мак тускай экономист-бухгалтер эртем-ниг, тылдың ажылдакчызы, Ада-чурт дайынының хоочуну, хей медальдарның эдилекчизи. Оон бичизи Даан-оол Монгушевич дээди эртемниг эконо-мист-агроном, Улан-Удэниң көдээ ажыл-агый институтун дооскан. Партия-совет ажылдарының хоочуну, көдээ ажыл-агый адырының талазы-биле аңгы-аңгы кожууннарга база СЭКП Тыва обкомунун аппарадын-га-даа ажылдап чораан.

Кырган-авам, кырган-ачамның ажы-төлүндөн бир онзагай кижилерниң бирээзи — хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери Болат-оол Монгушевич Чөкпек болур. Ол хей санныг спортчуларны, спорт мастер-

ямызының аарыгларга үдүш-шылга төвүндө бо хүнне ажыл-ижин уламчылап чор-гон.

Менден бичи дунмам Монгушевич Достай — р күш-культура болгаш спорт Тыва Республиканың алдар-дакчызы. Өөнүн ишти Кыргыс-овна Достай — Ха орту-мак школазының баш ажы-төлдүн иези. Болар ажыл дептерин ажыдып ха чаңгыс бижик бар — Ха орту-мак школазының баш Оон бичи дунмам Ви

гушевич — Россия Федера-алдарлыг тренери, Тыва-ликаның алдарлыг ажыл Тыва Республиканың «Шы-күш-ажыл дээш» медалы лекчизи. Оон өөнүн иш-нина Петровна Достай — дооскаш-ла, Хандагайты школазынга математика болуп ажылдап киргеш, а коллективинде чедишкын дап, чоннун ажы-төлүн оолдарының ажы-төлүн чоруур төлөпиг ава.

Мээң ада-иемниң ажы-

Х. Б. Монгуш — маадыр ие ажы-төлү-биле.

лерин өстүрүп кижизиткен. Тываның Алдан-Маадыр аттыг музейинде спорт секциясында Тываның алдар-лыг спортчуларының аразында оон ады кирген.

Алышкыларның бирээзи Киим-оол Монгушевич Чөкпек ада-иезиниң соон салгап, чер-чуртунга тудугжу-лап, сөөлгү чылдарда Хам-Дытка малчынап ажылдап чораан.

Уруглары Чудур Монгушовна Ховалыг — күш-ажылдың хоочуну. Ол — бодунун база уруг-дарының ажы-төлүн өстүрүп чоруур төлөпиг ие. Өшкү-Саар Монгушовна — орту-мак тускай эртемниг, кадык камга-лалының хоочуну.

Кырган-ачам, кырган-авамның хеймер огу, мээң кады ойнап өскөн акым Юс Чөкпек-ович Монгуш — эртемден зоотехник, ажы-төлүнүн төлөпиг адазы.

Тыва кижиги малындан аңгыда, ажы-төлү-биле байлак дээрзи шын. Мээң кырган-авам, кырган-ачам, боттарының ажы-төлүндөн аңгыда, ажы-төлүнүн, төрелдериниң ажы-төлүн азырап, бут кырынга тургузуп чорааннар.

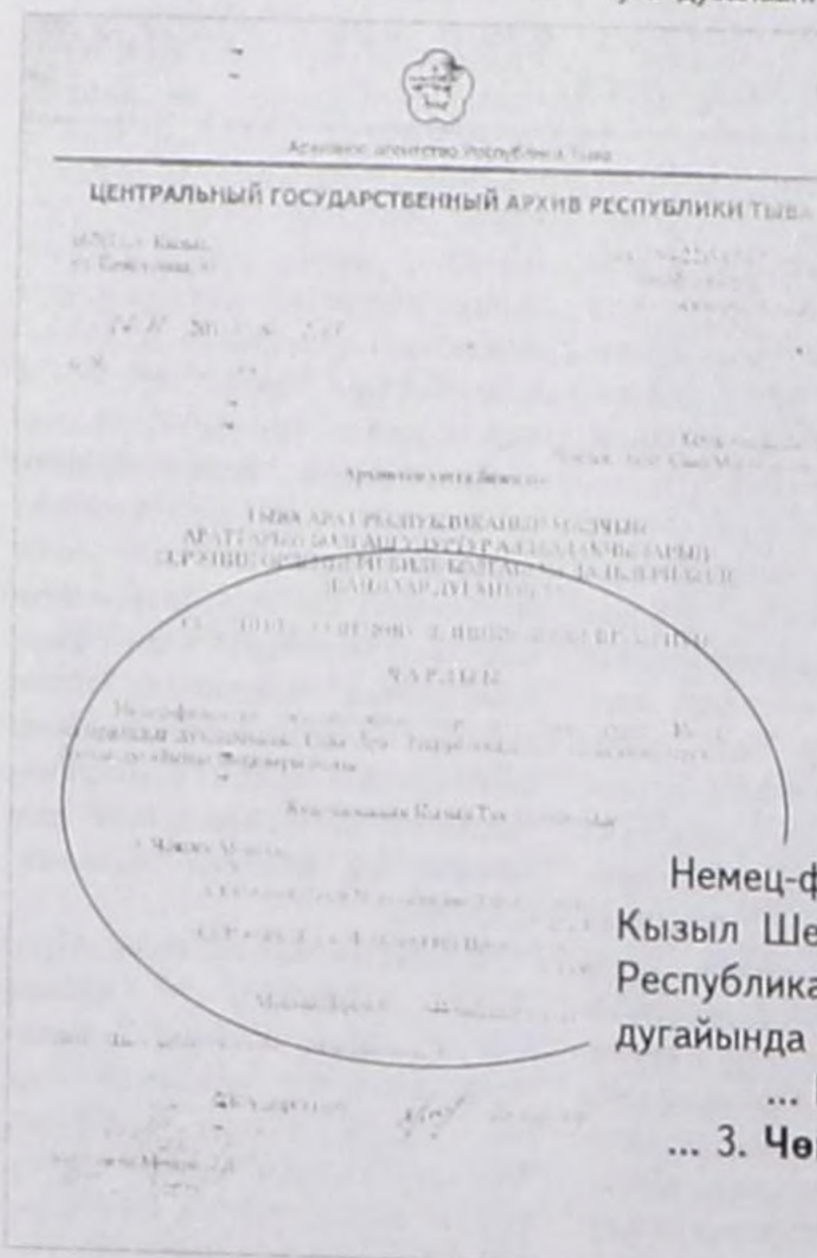
Кырган-ачам, кырган-авамның улуг огу Монгуш Чөкпек-ович Дос-тайның ажы-төлү бистер база оларның изин салгап, чер-чуртувуста амыдырал тудуп, өске улус-чон-биле бир демей, ажылдап-чурттап чор-бис. Мээң өөм ишти, оолдарымын, уруумнун авазы Билчеймаа Бады-Белековна Достай, Тыва Республи-каның алдарлыг, дээди категорияның эмчизи, чоннун кадыкшылы дээш ажыл-херээн Кызыл хоорайда, Тыва Республиканың Кадык камгалал

рааны башкы ажылы, Хан орту-мак школазы — Доста-уун салгаан салгалдарының-зы деп болур. Кижиниң ам-чуртталгазының дөзүн, үч көрүп чоруурга, баштай бас соондан басып орап салгал-лап чоруп орап боор-дур-кырган өгбелеривис Тыва Республиканың үезинде, у Тыва ССРЭ-ниң составына к төгүлүг орукту эртип, күрт чер-чуртунга төлөпиг күш-биле, бурунгаар көрүштү ылгалып чорааннар.

Ам удавас келир Тиле байырлалы, Тываның Россия тыжып, чаңгыс күрүне болуп улуг байырлалдар бүдүүзү-ганнарывыстың эрткен оруу сеткил-чүректин ханызындан четтиришкын-биле сактып, чуларга сонургаттым.

Тывавыстың төгүлүг улуг-лалы чокушуп орап үеде улуг-леривисти сактып, чаңгыс чурттугларымга, тыва чонунга Солчур сумузунун бичи хей девискээринге чурттап чораан-лериниң эрткен оруунун дуга-улуг чоргаарал-биле сактып-дим. Бо материалды чыгып, ты-рынга дузалашкан, Хандагайты мак школазының башкыларын-школада музей ажылдакчылар-башкым Варвара Делгер-оол Лопсан-Серенге, Тыванын ар-риниң ажылдакчыларына улуг-өөрүп четтиргенимни илеретти-

Степан ДОС-күш-ажылдың хооч

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур демисежип турар Кызыл Шеригге материалдыг дузаламчыны Тыва Арат Республикада организаастаар херекке хавыяалыг болган дугайында шаңнаары болза:

... Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле
... 3. Чөкпек Монгуш

ССРЭ-ниң Дээди Чөвүлелиниң Президиумунун даргазы М. КАЛИНИН.

ССРЭ-ниң Дээди Чөвүлелиниң Президиумунун секретары А.ГОРИН.

Москва, Кремль. 1944 чылдың август 11-де.

берип, Кызыл Шеригге дузалам-чыны көргүскени дээш ССРЭ-ниң Күш-ажылының Кызыл Тук ордени-биле, Тыва Арат Респу-бликадан бир дугаар шаңнаткан арааттарның бирээзи болган. Ол дугайында шыгжамырда бижиктер-ден көрүп болур.

Мээң кырган-ачамның хей малды өстүреринге кызымак күш-ажылы, чер-чурту Өвүрнүн, Тываның хөгжүлдэзи дээш кирип чораан

ович Монгуш, Тываның көдээ ажыл-агый техникумунун баштайгы доо-зукчуларының бирээзи, мал эмчизи эртемниг, бүгү назынында чаңгыс ол ажылынга ажылдап чораан. Малчын кижиге эң-не хүндүткелдиг, хей ажы-төлдүн адазы, Өвүрнүн СББЖ-зин (мал аарыгларына удур демисел чорудар станция) сес катап даргалаан.

Кыс уругларының улуу Сен-ди Чөкпек-овна Ооржак, честевис

Мээң өгбелеримниң чурттап чорааны Солчур сумузунун Хам-Дыт, Бора-Шай девискээрлерин-ге кырган-авам, кырган-ачамның кады төрээнери хей-ниитиниң мал-маганын бир демниг кадарып, ажылдап чорааннар. Хам-Дыттын тей аразына Хонук-оол Байырович Монгуш, Сап аксынга Делгер-оол Көк-Хунаевич честевис, Хам-Дыт бажынга Бүрүпчал Байырович Монгуш, Өрге Байырович Мон-гуш, Биче-Кара-Сугга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан Селей Байыровна Монгуш суглар, колхозтун шээр, бода малын ка-

ТАР ДАЙЫН ҮЕЗИНДЕ 60 АЖЫГ МЛН.РУБЛЬ ТҮҢНҮГ МАТЕРИАЛДЫГ ДУЗАНЫ КӨРГҮСКЕН.

КӨРЕЙ ДАЙЫНЫНЫҢ КИРЖИКЧИЗИ

В.Л. Биче-оол башкы-биле бо интервьюу алган Адыгжы Куулар ам Екатеринбург хоорайда студент. Ол үеде Кызылдың Күрүне лицейинин өөреникчизи тургаш, башкызы С.В. Монгуштуң онаалгазы-биле 2006 чылда журналисти мөөрейге киржир дээш интервьюу алган. Василий Ламажыкович 2008 чылда чырык черден чарлып чоруткан, ыңчалза-даа ооң чырыткылыг овуру хевир хой-хой студентилеринин, доозукчуларының чүрөктеринде мөңгө арткан. Улуг Тиилелге хүнүнде Лицей солунунга ыңчан чырык көргөн интервьюзун Адыгжы Куулар «Шын» солунче чоруткан. Аңаа өөрүп четтиргенивисти номчукчуларывыстың өмүнээзинден илеретпешаан, башкы-биле чугааны парладывыс.

— Василий Ламажыкович, бичин үеңер дугайында таллап берип көрүңер.

— Бии-Хем кожуунун Тарлаг сумузунга февраль эгезинде, дан чылының Шагаазы болуп ар хүнде төрүттүнгөн мен. Домент езугаар мээң төрүттүнгөн күм — 1928 чылдың январь 24. эң ол төрүттүнгөн хүнүмү тоадып турганының төөгүзү дыка танчыг чүве. Мен элээн улгады генимде, Тывага хамаатылар документиленерин долдуруп, арга херечилелдер тыпсып лээн. Бистиң өөвүске ХБАБ илдамчылары уруглар келгеш, мдан мээң төрүттүнгөн хүнүмү ырага, ол «Кодан чылында, таа хүнүнде» деп харыылаан. ол уруглар ону канчаар долларын боданып эгелээнер: Кочылының Шагаа хүнүнде деп иир эвес. Боданып-боданып, 1 чылдың январь 24 деп бижип кылдыр шийтпирлээш, ыңчаар ырып кааннар.

Ада-ием-биле чурттап турган өг-бүлөвс улуг эвес турган. — дарган, ажилчын киж, а — өг ээзи. Мен ачамга үргүлчү лажыр, ооң чанынга-ла ээрти-тургулаар мен. Ачам мени база ан болган болза деп бодап ан боор оң. Ыңчалза-даа мен ның мергежилин албаан-даа умза, дарган ажилының чам-чүүлдерин билип алган мен.

— Бичин, чашкы үеңерден дыг онзагай сактыышкыны артып калганыл?

— Эң-не чырык, чылыг сак-шкыннар артып калган. Олар-бирээзи — ачамның ажилдап аны алдын тывыжынга мээң инны гидравликтиг арга-биле ап турганым чадавас. Ол ажил-көөрү меңээ дыка солун тур-сугнуң кончуг күштүг агымы-хөрзүн азы довуракты чара ырыпкаш, оон ында даштар аш малгаш аразындан алдын инни шишкип үндүрүп эккээ-кагадар турган мен. Ам бодап уругма, экология талазы-биле болза, алдынны ыңчаар кат-тывары ыңдыг-ла кончуг эки турган: хемнерже хой-ле хир, ан болгаш өске-даа бок кирип, ны бокталдырып турган-дыр.

— Өг-бүлөңер дугайында чу-ап берип көрүңер.

— Ачам — Биче-оол Ламажык чылда төрүттүнгөн, дарган чораан. 1921 чылга чедир аг суурга орус кулактарга иктеп турган. Ол өйде Тарлаг чурттакчылыг суур турган. ылдарның эгезинде Хаарал нерже чорупкаш, ында алдын жынга дарган болуп ажилдап н. Оон Тока аттыг колхозка

(ыңчан госхоз дээр турган) дарган-нап кирип алган. Дырбааш, анда-зын, хүүрек болгаш оон-даа өске көдээ ажил-агыйга хереклетинер херекселдерни шуптузун ачам кылып база септеп берип турган.

Авам — Бай-Кара Хорлуу Шадыповна 1930 чылдан бээр партия кежүгүнү, кончуг активчи херээ-женнериниң бирээзи чораан.

Бистиң өг-бүлөвс улуг эвес, 7 кижиден тургустунган: 4 кыс, бир оол дунмалыг турган мен. 3 кыс дунмам ам Бии-Хем кожуунун Аржаан болгаш Хадың деп суур-ларында чурттап турарлар.

Ачам 50 чылдарның эгезинде репрессияга таварышкан болгаш, ону 58 дугаар статья-биле шиит-кен. Ыңчангаш менден бичин дунмаларымны школага өөренирин чөпшээрэвээн, олар школадан чоруй барган турган. Мен ол үеде шеригге турган мен.

— Көрей дайынынга силерни киржип турган деп дыңнаан мен.

— Ийе, 1951 чылдың майда совет казактын даалгазы-биле мээң шериг эрттирип турган кезээмни Соңгу Көрейге чорудупкан.

— ССРЭ-нің Көрейниң ишти-ки херээңче киржи бергениниң чылдагааны чүде турганыл?

— Көрей чонга интернационал-чы дузаны чедирери бистиң кол сорулгавыс турган.

— Ол дайын чүге, кандыг чылдагаан-биле болу бергенил?

— Көрейниң 2 кезээниң (Соңгу болгаш Мурнуу Көрей) удуртук-чуларының аразында билишпейн

Василий Ламажыкович уруу-биле.

(Соңгу Көрейге) социализм, а өскезинге (Мурнуу Көрейге) капитализм тургустунуп келген. Оон-на бүгү чөрүлдээлер, үскүлежиш-киннер үнүп турза-турза, чоорту дайынче шилчээни ол.

1950 чылдың чайынында коммунист КУДР-нүң баштыңчызы Ким Ир Сен бодунуң дайынчыларынга Көрей Республикаже хал-даар дужаалды берген. Каттышкан нациялар организациязы КУДР-нүң ол агрессиязын буруу шапкаш, чөрүлдээ үнген девискээрже 90 муң хой националдыг армияны чоруткан.

— Көрей дайынынче кол-дуунда Азия чурттакчыларын (азияттарны) азы көрейлерге дөмөйлөшкөк улусту чорудуп турганы шын бе?

— Ол көңүс шын эвес чугаа-дыр. Көрей дайынынга орустар, татарлар, украинер, белорусстар болгаш ССРЭ-нің оон-даа өске

таварылганы чугаалап көрү-ңерем.

— Бир ыңдыг таварылганы сактып көрей. Ол 1952 чылдың февраль 23-те болган чүве. Бистиң турган талавысче кончуг күштүг халдаашкын эгелээн бол-гаш, кезээвисти 9 тонна хире чүүк чүдүрер, күчүлүг Б-29 дээр «Ужуп чоруур шивээ» («Летающая крепость») деп адаар америк самолет-тар боолуп эгелээн. Ол халдааш-кын соонда дыка хой эштеримден чарылган мен: Полухов, Горбунов болгаш оон-даа өске эштерим аңаа чок болганнар. Мен улуг кем-дээшкин алган мен: кулактарымдан хан агып бадып, бажым түүңейип турган. Баштай улуг кемдээн мен деп билбээн мен. Холум, будумну көөрүмге, бүдүн ышкаш боорга, шупту чүве анаа, бүдүн-бүрүн-дүр мен деп бодаан мен. Мени аар балыглаткан деп эскерип кааш, госпитальче аппарганы кончуг эки болган. Госпитальдан үнүп кел-геш, ол тулчушкун болуп турган черге чеде берген мен. Мен ыжык, чаштынар черге орган кижидир мен, канчал балыгладыпканымны билбейн барган мен. Сөөлүнде ол тулчушкун шөлүңге кылаштап тургаш көөрүмге, мээң чаштып чыт-кан черим чанындан 23 метр хире ырак черде аажок улуг оңгар бар болган. Бистиң кырывысче 2 тонна бомба октапкан болган. Ындыг бомбаның бузундулары дыка улуг девискээрде чашканналы берген. Бомбаның бузундулары кижини таварбайн эрте берип болур, а ооң күштүг агымы оруунга чүү таваржыр болдур шуптузун чүлгүй шаап кааптар, ыңчангаш кандыг-даа чаштынар чер аңаа чүү-даа эвес апаар. Мени ол агым ол хире күштүг шаапканындан, мен кезек када билинмейн барган мен. Кажан мени ол чыткан черимден ушта тыртып эккелгенде, миннип келген мен. Ол кемдээшкинниң салда-рын ам-даа билип чоруур мен. Мен 2-ги бөлүктүн инвалиди мен.

— Дайын соонда амыдыра-

лыңар, ажил-агыйңар канчаар уламчылаан силер?

— 1953 чылдың мартта мен шериг албанындан хосталып чедип келгеш, база-ла комсомол ажи-лынче эглип келген мен. Кызыл кожуунун ВЛКСМ райкомунун 1-ги секретары, Тываның ВЛКСМ обкомунга килдис даргазының оралакчызы болуп ажилдап турган мен. Аныктар-биле ажилдааш, арга-дуржулгам немежип, улгадып келген, улаштыр өөренириниң дугайында бодап, планнап эгел-лээн мен. 1957 чылда Иркутски-ниң партия школазынче өөренип кирип алгаш, ону чедишкенин дооскан мен. 1964 чылда СЭКП ТК-ның чанында Ниити Эртем-нер Академиязынче (Академия общественных наук) кирип алган мен. Ыңчалдыр-ла профессионал партия ажилдакчызы апарган мен.

Ниити эртемнер академия-зының (НЭА) аспирантуразын шылгараңгай эртемденнерниң удуртулгазы-биле билиглеримни улам ханыладып, эртем ажилын кылып эгелей берген мен. Про-фессор Б.Д. Дацюктун удуртул-газы-биле национал харылзаалар айтырыгыларынче кирип, социализм байдалында тыва нацияның тур-густунуп келгениниң дугайында айтырыгны шинчилеп эгелээн мен. 1967 чылда капиталисттик орук-биле хөгжүлдө албаан байдалда тыва болгаш якут социалисттик нацияларның хевирлеттинип азы тургустунуп келгениниң дугайында эртем диссертациязын НЭА-ның совет ниитилел кафедрасынга бижип дооскаш, камгалаан мен. Төөгү эртемнериниң кандидады апаргаш, Тываның СЭКП обкомунун лектору болуп ажилдадым. Ол ажилым-биле чергелештир Кызылда күрүнениң педагогика институтунун марксизм-ленинизм кафедрасынга шактар база эртти-рип турган мен. Амгы үеде ТывКУ-нун төөгү кафедрасында доцент болуп ажилдап турар мен.

— Хууда амыдыралыңар дугайында чугаалап көрүңер.

— Мээң өөм ишти Раиса Ис-хаковна Биче-оол 1953 чылда университет доозупкаш, Тываже РСФСР-нің Чырыдышкын яамы-зының чорутканы-биле чедип келген. Амга чедир школада ажилдап турар. Раиса Исхаковна «Улус өөредилгезиниң тергини» деп хөрек демдээ-биле шаңнат-кан. Уруум Римма Васильевна пединститут доозуп алган, база-ла школада ажилдап турар. Уруумнун оглу Анатолий Александрович педколледжтин «күш-культура башкызы» деп салбырын доозуп алган. Ыңчангаш бистиң өг-бүлөвс — шупту педагогтар болуп турар.

Василий Ламажыкович — легенда-кижи деп адаар ховар дээн кижилерниң бирээзи, фронтучу, тыва эртемниң база бир чырыкчызы. Ол 5 класска «Тыва дугайында чугаалар» деп номнун Тываның төөгүзүңге хамаарышкан кезээниң автору. Василий Ламажыкович Биче-оолга Россияның Президентизи В.В.Путинниң адын салган Ор-денни тывысканы ооң дайынчы ат-алдары, ачы-хавыязы дээш эң улуг, эң бедик үнелел-дир.

Адыгжы КУУЛАР.

“ Василий Ламажыкович Биче-оолга Россияның Президентизи В.В.Путинниң адын салган Орденни тывысканы ооң дайынчы ат-алдары, ачы-хавыязы дээш эң улуг, эң бедик үнелел-дир.

чоннары киржип турган. Хаба-ровск, Иркутск хоорайлардан дыка хой шериглер, уждукчулар, зе-ниттиг дивизиялар база киржип турган. Бистиң корпусувусту Совет Эвилелиниң 3 дакпыр Маадыры Иван Кожедуб командылап, баш-карып турган.

Көрей дайынын амгы салгал шоолуг билбес, ол база коргунчуг, хой хан төгүлген дайын-дыр. Ол үениң эң сайзыраңгай техниказын ажыглап турган.

Кижилерни чок кылып, кырып-хыдып турганының эң коргунчуг чүүлдерин караам-биле көргөн мен. Чаңгыс нацияның төлээлери көрейлерниң бир кезии өскезинге удур тулчуп турган.

— Ол дайындан сагыжыңар-га артып калган эң утундурбас

СЕТКИЛИВИС БООДАЛ ЧЕЧЭЭН СЕҢЭЭ, АВА

Күш-ажылдың болгаш тылдың хоочуну Ч.Ч.Бири-Санааның 85 хар

Улуг Тиелелге хүнү-биле бистиң ававыс, хой ажы-төлдүн энези, күш-ажылдың болгаш тылдың хоочуну ававыс Чажон Чозукпановна Бири-Санаага Кызыл хоорайның чагырыкчызы В.Т.Ховалыгның чылыг-чымчак сөстөрлүг байыр чедириникининиң соонда, төөгүнү улам сонуургап, шуптузун төөгүн бээрин авамдан дилээн мен.

«1941 чылдың чайынында 6 айда авам, ачам Чадаананың Шанчыг-Усту деп черже көжүп чедип келгеш, авамның төрөлдери-биле кады хонуп алган. Өглер чаа келген төрөлдери, авам биле ачамны, шайладып турар чүве.

Бир хүн Шанчыг-Дөзүндө айттыг кижини шаап ажып келген. Ол келгеш, хой өглер, аалдарны кый деп: «Хем кыдыгыңа чыгыңар, хурал-суугаа болур!» — деп куксуннап тургаш, хамык чонну чыпкан. Ол келген кижини сумунун Аревз үрүнүн даргазы Хевек-оол дарга болган. Чыгып келген чонга ол «Дүүн, 1941 чылдың 6 айның 22-нүн хүнүндө, даң бажында ада-чурт ССРЭ-ниң кызыгаарын үрөп, фашисттер Германия талдап кирген: дээрден халдааш, самолеттар хүн көзүлбес, чер-биле халдаан танкылар чер көзүлбес — талаптыг чүве болган. Совет чонга дуза кадар дээш, дайынга удур шупту бут кырынга белен турар, кижини бүрүзү ажылдаар, тараа-быдааны чидириг чок ажар. Херек апарза, ол дайынче айтканың, чаалажыр» — деп, муңгаранчыг кыйгырыг кыла каапкаш, ол дарга ашын мунгаш, хурт дээн. Сактырга дайын Шанчыг-Дөзүндө келген ышкаш, чон дүзүрөп-ле үнгөн.

Ол күзүн школага 2 класска өөренип эгелзэн мен. Х.Доржу, Балчыыр деп башкылар өөредип эгелзэн. Оон сөөлзүредир С.К.Чылбак, О.Б.Биче, Чудурукпай деп башкыларлыг апарган бис. Кичээл эрттирген соонда, ополчен хүнүн эрттирер, артында чараш шериг хептерлиг-даа бис. Арыг кыды алаактарга дайылдажыр турдубус. Тиелзэн талазы: «Кызыл шериглер тиелзэн, ура-а!» — деп алгырап турган. Ол чылдан эгелзэш: «Хар четпес деп турган херек чок, Аревзге кирер, дайын үези-дир бо» — дээш, бистерни Аревз кезигүүнүгө хүлээп алган.

Биске улуг-хүн деп чүве турбас, хостуг үеде сургууларны үскеш, зеналар кылгаш, аалдардан белек чыгыры-биле чорудуп-ла турар, фронтуга эң хой белек чыып эккээр звенону шаңнап-мактаар турган. Мени бир звено даргазы кылып каан. Хүнүнүң-не чеже өске аалдар кезиир боор, колдуунда бодум өөмгө баргаш, авам-ачамны амыратпас турдум. Чыгган белектерни школага чыып-ла турар, чүнү чок дээр: алгы-кеш, аш-чем дээш-ле. Хой кадайлар хөрөктээштер, тоннар, хол-хаптары, уктар, бөрттер даараар. Шанактыг, тергелиг айттарга сөөртүп алгаш чоруп-ла турар.

Бир катап бистиң звено күзүн терең суг кезип, Бора-Чыраа аалдарыңче диленип чеде берген бис. Аалдардан 2 барба, 1 шоодай тараа дилеп алдымыс. Ону школага чедирер дээш, чүнү-даа тыппаан бис. Бистиң оолдарымыс Чадамба биле Хунажык маңажап чоруткаш, алаакка дожап кылаш-тап чораан буга шалбалап тудуп

алгаш келген. Ол бугага 2 барба, 1 шоодай тараабысты чүдүрүп алгаш, терең сугну кезипкен бис. Оолдар бисти «Буганың 2 чартындан өрү көдүрүп чорунар, уруглар» — дээш, боттары бирээзи четкен, өскези артындан сүрген, кежирип орувуста, суг ортузунга тараалар сугже аңдарлып калган. Чадамба биле Хунажык бисти кончуп, эттээр чыгыгы. Бис Дыкаа, Долчуң дээр эштерим-биле ыглажып эгелзэн бис. Оон бир эртип чыткан айттыг улус көрүп кааш, тарааларны ужулгаш, чүдүржүп берген. Оон школага чеде бээривиске башкылар: «Өл тарааңарны төккөш, кургадаңар» — дээрзе, 2-3 хүн иштинде тарааны кургаткаш, дужаап берген бис. Оон соонда бистиң звенону «бугалыг звено» деп адап каан. Хуралга мактап, шаңнап база турду.

Черле ол каргыштыг дайынның талавы ыраккы Тыва черге безин денди хоралыг, берге болган. Ам бодал көөргө, тыва чон кончу-ла харысалгалыг, биче сеткилдиг улус. Туралаан чүвезин шупту кылыр. Фронтуга дуза кылдыр чыгган малы, белек-селээ дээрзе эмгежок, чүдүргөш, чорудуп-ла турар чүве.

Мээң ачам Өзүрнүн Улаатай хем бажы чурттуг Монгуш Чозукпан Өдөгэарович деп кижини. Мал-маганы дыка көвөй турган. Чон ону бай Чозукпан дээр турган. Фронтуга белек кылдыр ачам

Ч.Ч.Бири-Санаа.

комсомол комитетиниң секретарына мени соңгаан. Үргүлчү айт кырынга олуруп алгаш, хемнер, даглар баштарында чажып каан тараа ышкаш, аалдар кезип, аныяктар, улуг чон аразыңа

ажылдап турдум. Ол үеде өг-бүлөлүг апарган мен. Чыраа-Бажындан Бири-Санаа Монгуш Көкеевич-биле өг-бүлө туткан бис. Ол баштай Кызыл хоорайга солун черинге, обком комсомолга инструкторлап ажылдап тургаш, Чөөн-Хемчикке «Ленинчи орук» солунун кол редактору болуп, Чөөн-Хемчик СЭКП райком партиязының агитация-пропаганда килдизиниң эргелекчизинге ажылдап турду. Сөөлүндө амыдырал аайы-биле мээң чуртум Бажың-Алаак суурже көже берген бис. Чадаана көдээ Советиниң даргазынга ажылдап чорааш, оон хүндүлүг дыштанылгаче үндүм» — деп, авам төөгүн берди.

Шынап-ла, ававыстың Бажың-Алаак көдээ Советке ажылдап турган үелеринде суурнуң чонунун корум-чуруму эки, оор-сук, кижиниң амы-тынынга чедер чоруктар ховар таваржыр турган. Суурну арбаннар кылдыр чарып каан, тускай даргаларлыг. Квартал санында албан хуралдаар турган. Чагайжыдылга ажылынга суурнуң чурттакчылары идепкейлиг кижип турган. Кудумчулар аразыңа уран чүүл көрүлдезиниң мөөрейлерин чорудуп турган. Ынчангаш-ла ындыг боор, бистиң Бажың-Алаак сумуздун даа хой культураның алдарлыг ажылдакчылары, артистери болгаш хөөмейжилери үнгөн. Участок төлээзи шагдаа турбаан, чүү-даа боорга, көдээ Совет харыылаар турган. Ававыс ажыл-агый дээнде чаныш-сыныш чок, ийи-чаңгыс арага-хымыс ижиптер улус авамдан оякталыр, чашты бээр деп дыңнаан бис.

Эрткен чүс чылдың 70-80 чылдарында суурвус эң-не арыг-селиг, чурум-сагылгалыг суур деп республикага алдаржып турган суурларның бирээзи чүве. Ол дугайында авамның 85 харлаан юбилейинде оон чаңгыс чер-чурттуглары Тыва Республиканың алдарлыг артисти Михаил Иргитович Айыжы, Тыва

Республиканың кул алдарлыг ажылдакчы Очур-ооловна Салчак, дакчызы Оюмаа Лопс Сегбе база улуг кудай АССР-ниң Дээди Совети Кама Намчалов Тываның Улустун башкы биле кады ажылдап чедирген. Оон ававыстың чаңгыс чергаалчы Ф.Ш.Х. Сеглен Аюма Феликсовна Чалары Тыва Республиканың алдарлыг аарызын Оранмай Кара-оолов күш-ажылдың хоочун Дагыл-ооловна Монгуш-ниловна Доржу дээш, ававыс дугайында чактактарыңарны кысактыг чедирген. Амгы үеде Бажың-Алаак суурнуң ооловныч Ооржак боодал сунуп, эки сөстөрүн сөөлүндө чедирип келди. Ававыс турар үеде аңаа «Бажың-Алаак сумуздун хүндүлүг эне» дүлүг атты тывысканын чонга сагындырып чуга

Ававыс 4 ажы-төлдү иези, хой санныг уйн хүндүлүг энези. Уруг аразында эмчилер, эр юристер, башкылар, сандакчылары, культураны көскү күрүне ажылдакчы кымнарны чок дээр.

«Искра» совхозтун чилериниң бирээзи — авам-ававыс Чажон Чозукпановна Бири-Санаа 2013 чылдың 85 харлап, омак-хөгүлүг бедик, Улуг Тиелелгени чазын уткуп, сактыгыш биске чугаалап берип — «Чөөн-Хемчик кожуун алдарлыг ажылдакчызы» аттын, Ленинчи юбилей болгаш өске-даа хой хүн жиктериниң, херек демдизилекчизи.

70 хар безин чедип чортерге, уругларыңа, алгы-эттеп тургаш, чараш хуратери-биле тоннарны даар черле ынчаш тыва бопук ичери чок хөрөктээштер чоорганнарны, хураган кышкы бөрттерни дизе-ле, чүвези-ле чок, аажок шеве. Ол чай чок ажылдыг хирээ демей-ле чай кадында кааптар. Авам ырлаар, аалын чыырыңа дыка ынак ырылары чок.

Материалымны доозу авамга Тиелелгениң 68 чыл байырлалы-биле байыр чыгарып, бодумнуң чогааткан ларымны бараалгаттым.

Ранис

уруг-дарынын өмүт

ден улуг хүндүткел

чоргаарал-биле.

Сезен бешти харлап алдың, эргим авай, Сеткиливис ханызыңдан байыр тудуп, Черин чараш чечектерин хүндүткел-биле, Черге чедир мөгөйбишаан, сөңнеп тур бис. Бергелерге торулбайн чурттап чор сен, Бежен-алдан ажы-төлдүн энези сен. Дуржулганың, билиңни-даа чонга өргүп, Тура дүшпейн бедиктерге үнүп чордун. Чадаананың сумуздун баштыңыңа Чалданыш чок, эрес-дидим ажылдаан сен. Арыг-селиг тулган суур деп бедик аттыг Алдаржып-даа, шаңнал-мактал чедип турду. Бажың, херим маңган ак-ак, чуп каан ышкаш, Баян-хааржак, ыры-хөгжүм чаңгылганган, Көрүлдөлөр, мөөрейлерге бирги черден Көңүс дүшпөс, Бажың-Алаак мындыг чорду. Ансамбльдер, хорга кедер идик-хепти Авам боду баштап алган даараан турар, Дарга кижини боду баштааш туруптарга, Талантылар төктүп турар болбайн канчаар. Чогаадыкчы езу-биле ажылдааның херечизи — Чонун, өөрүн аразыңда алдар-адын, хүндүткелин. Чөөн-Хемчик кожунунуң алдарлыг деп, Чогум берген адыңа сен төлөпиг сен. Алдар-адын моон-биле төне бербээн, Ажы-төлүн уламчылап чурттап чорлар, Эртемденнер, эмчи, башкы, шагдаа, дарга — Эргек басып санаар болза, эңме тикчок. Аяс хүнүн булут арты дуглавазын, Алдын айың чайыр чырыын чажып чорзун! Аас-кежи, өөрүшкүлүг эки хүннер Алдын ышкаш ававыс сээ, хой-ле болзун!

14 аът, 55 хой-өшкү, 21 инекомолдурга аймаан берген. Ол 14 аъттарның аразында Ыдык-Өле деп ыдыктаан адыбыс чоруткан. Аъттарны баштап чорзун дээр кижини чораан ачам. Ол ыдык айтты херээжен кижини мунуп болбас, чылдың-на хам кырган-ачам ону артыжааш, чел-кудуруунга чүве баглап каар чораан.

Тыва Арат Республика 1944 чылдың 10 айда ССРЭ-ниң хурээ-лекинче эки тура-биле кирген. Тыва автономнуң область апарганда, Тываның арзевчилерин шылгааш, комсомол кезигүүнүгө кириген. Чадаана сумуздун

ажыл чорудуп турдум. Оон 1946 чылдың марттың 8-тен 10-га чедир комсомолдун 1-ги область конференциязынга Чадаана сумуздун Сайын-Хоо угбай-биле делегат кылдыр барган бис. Конференцияга мени «1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга шылгараңгай күш-ажылы дээш» деп медаль-биле шаңнаан. Баштайгы Чазак шаңналын алган хүнүм ол.

1947 чылда мени Кызыл хоорайга ТАО Юридиктиг школазынче өөредип чоруткан. Ону 1948 чылда дооскаш, Чадаанага Чөөн-Хемчик кожунунун суд секретарыңа

ДАЙЫН СООНДА ТЫВАЖЕ ЧҮГЛЕ 141 КИЖИ ЭЭП ЧАНЫП КЕЛГЕН.

Кым-даа, чүч-даа уттундурбаан

Тыва эки турачыларның фронтунда
аъттанганының 70 чылынга

МААДЫР АТТЫ ТЫПСЫР ДЭЭШТИҢ...

«Сурмич дээрге суур дидир,
Ровно хоорай ышкаш эвес.
Чүч шоолуг хөй немецтер
боор. Бо дүне ону хостап
боор, ол суурга барып хонган
...» — деп, Оюн Сереп Чываа-
аа огу биле Майын-Тараа Иргит
Хөө огу, ол тулчуушкунга
...даа өлүртүп каарын безин
...айын, өл-шык онуга чугаала-
...чытканнар. Бо чугааның хере-
...Василий Сүлдемович Белекей.
Оларның дайынчы оруунга эң
...тулчуушкун Сурмич суур дээш
...ушкун деп тыва эки турачылар
...чугаалажып чорааннар.

Сурмич дээш тулчуушкуннун
...жикчилери-биле ужуражып,
...тодаргай бижээн кижини «Эки
...чачылар мурнуку шугумда» деп
...нун автору, Тывага ат-сывы
...дидир чораан журналист Кодур-
...Оюн. (Тыва эки турачыларның
...йынчы оруун шинчилээринге,
...арның дайынчы ат-алдарын
...кежидеринге оон улуг үлүүн
...үне эрге-чагырга деңгелинге
...а чедир бичии-даа үнелеп
...бээн).

Сурмич суур чоогунга немецтер
...а эки быжыгланган болгаш,
...ет шериглерден камгаланыр ха-
...нок, харын-даа удур шаап халдал
...аннар. Немецтер хүндүс үш катап
...халдааш, полковник Поповтун
...андылааны полкту бергедеди
...геннер. Полкту аткаарлаткаш,
...ынчы күштү эде тургускаш, катап
...даар деп шийтирени командир
...п алган. Дөрткү эскадроннун
...арлаарын камгалаарын улуг
...енант Сат Бүркекейниң пулемет
...дунга болгаш Дажы-Серенниң
...ыларга удур бөлүүнге дааскан.
...к катап халдааш, оларның
...уп турган черинге кээрге, Сат
...екейниң взводунун дайынчы
...жунда 150 чыгам немец солдат-
...ы кыра адып каан болган. Тыва
...нчылар ханының сөөлгү да-
...нга чедир согушканы илден.
...аадырлыгы-биле өлгөн тыва
...урачыларның аттары бо. Пуле-
...улар взводу: Бүркекей, Түметей,
...р-Кызыл, Мезил-оол, Удумбара,
...кар-оол, Самбу, Балчый-оол,
...иржал, Мөңгештей, Чылбак,
...ыларга удур бөлүктүн дайын-
...ры: Дажы-Серен, Канчыыр-оол,
...дакпан, Лакпа, Тырык-оол,
...уп.

Тыва эки турачылар мурнуку
...да» деп номга материалдар
...чоруп тургаш, Кодур-оол

Оюн дараазында документини
(оон хоолгазын номчуп ор силер.
Ында хол-биле демдегелдерни
Оюн Кодур-оол кылган) ССРЭ-ниң
Камгалал яамызының Подольск
хоорайда архивинден тыпкан. 1-ги
Украин фронтунун 13-кү армия-
зының 6-гы аъттыг шериг корпузу-
нун командириниң адынга корпус-
кылдыс начальниги, гвардияның улуг
лейтенанты Толстыхан 1944
чылдың март 8-те рапорт кирген.
Гвардияның улуг лейтенанты,
взвод командири Бүркекей Сат
Сурас, гвардияның улуг сержан-
тызы, пулеметчу Ховалыг Туль-
чиней (Дөңгүр-Кызыл Ховалыг
Бүлчүней огулунун адын ынчаар
бижээн), гвардейжи Түметей Оюн
Доктугу оларга Совет Эвилелиниң
Маадыры атты эрес-маадырлыг
чоруу дээш тыпсыр дугайында
ында бижээн. Бо документ Россия-
ның Камгалал яамызының Подольск
хоорайда архивинде 370397 дугаар
данзының 10-гу херээнин 265-ки
арнында кадагалаттылып чыдар.

13-кү армияның командалык-
зының 1944 чылдың май 24-те № 0613
дужаалы-биле Сат Сурасович Бүрке-
кейни, Дөңгүр-Кызыл Бүлчүнеевич
Ховалыгны, Түметей Доктугуевич
Оюну Ада-чуртун Улуг дайынының
Ордени-биле шаңнаан. Бо шаңнал-
ды Тываның Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оолдун айтышы-биле билеп
тыпкаш, 2011 чылдың августа эки
турачыларның төрелдеринге тутсуп
берген.

Бо-ла тыва дайынчыларга Совет
Эвилелиниң Маадыр атты тыпсыр
дугайында рапортту Россияның
Камгалал яамызының архивинден
база катап көдүрүп, Сат Бүркекейге,
Дөңгүр-Кызыл Ховалыгга, Түметей
Оюнга Совет Эвилелиниң Маадыры
атты (Россияның Маадыры деп-даа
атты) тыпсырын чедип алып болза,
тыва эки турачыларның фронтунда
аъттанганының 70 чылында онзагай-
ла төөгүлүг болушкун боор ийик!
Тываның Баштыңы Шолбан Ка-
ра-оол биле Россияның Камгалал
сайыды Сергей Шойгунун демниг
күженишкени-биле ону боттанды-
рарының аргазы бар деп бо төөгүнү
билир кижилер идегээр-дир бис.

Чурукта: тыва эки турачылар-
га Совет Эвилелиниң Маадыры
атты тыпсыр дугайында рапорттун
хоолгазы. Кодур-оол Оюнуң хууда
архивинден алган.

Шаңгыр-оол СУВАН,
Россияның Чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

КАҢ

Аалымдан аъттанган ол хүнүмден бээр
Чаңгыс катап салымны-даа чүлүвээн мен.
Салам, берге, кандыг чүктү чүктүвээн дээр,
Алдан харлап, назыдаан дег апарган мен.

Чаңгыс чылдың дургузунда хөйүн көрдүм,
Шагжаң хөрээм улам аартал, бажым ышкан.
Арны-башта сыгыглар хөй, харым чээрби,
Аккыр дүктер бажым дүгүн будупкан-дыр.

Кончуг салам карак чажы, ок, хан-даа
Коргулчун дег, буттарымы дужап алган.
Частышкынның күштүг чалгы мени ойбаан...
Даянгыштыг дөңгүп чоруур болу бердим.

Оолак шаамның чайынналган чырык одун
Көстериңден дилегзингеш, тыппас-даа сен.
Хөө кара кирбиктерим эрес кирбес,
Орлан чүрээм шагда өлүп, карарган-дыр.

Шыдаттынмас аар-берге хилиңчектен
Шырайымда сүрлүг истер артып калган.
Чалы ыем дары ок дег, чырыш диди,
Санныг үш ай хөй-ле чылды немепкен-дир.

Чалы ыем, айдың чырык кезээң кайдал?
Чалынның көк карактарың чассыды кай?
Ынаар Донда, кара тамы оңгарларда,
Ында оруун, сээң оруун үстүп калган.

Чалы ыем, эртенги ол хаяада эвес,
Чайыктыг дүн сээң чырың кылаш диди.
Тиилелге барып чедер орук дургаар
Дидим басып, Кызыл тукту тудуп чордун.

Чигзинишкин меңээ турбас, менден кортпа!
Тиилелгени бодал-сагыш өтүр көргөн
Тикчок көвей чалы назын меңээ турза,
Тиилелгениң хүнү дээштиң өргүттер мен.

Чалы назын чалгын-чүглүг. Шын-на сөглээн.
Шаар дээрде, булуттарда ужул чоруур.
Маадырларны төөгү харын сактып артар,
Магадажып, элдепсинип чугаалажыр.

Чалар оттуң адаа-биле шургуп чорааш,
Чаага тиилеп, шынны чедип алдывас-даа.
Чалы назын чанывыстан эрте берген.
Шак-ла ынчаар, изиг отка каң-даа кадар!
Сентябрь 30, 1943.

Оруздун Сайлыкмаа КОМБУ
очулдурган.

РОССИЯ ДЭЭШ, СОВЕТ ЧОН ДЭЭШ, ХОСТАЛГА ДЭЭШ...

Өндүр бедик Тиилелгениң 70 чылы
Өшпес одун делегейге кысып туру.
Тиилелге дээш амы-тынын ышкынганнар
Дириглерден артык дириг, уттундурбас.

Дайын-оттуң аразындан коргуш чокка,
Дайзыннар — фашистерни узуткаар дээш,
Чагган чаъс дег, сыылаан октуң аразында,
Чалданыш чок тулчуп чораан дидимнер-дир.

Россия дээш, совет чон дээш, хосталга дээш,
Бичии Тыва чуртувустун огу, кызы,
Фашистерни уязыңче кири сыгырташкан,
Байырланчыг, ыгласанчыг тиилелге-дир.

Оттуг чаадан бертик-межел эеп келген
Ооржак огу Комбуй майор даайымга
Ам бо хүнде аравыста чок-даа болза,
Ажы-төлү чоргаарланып чурттап чор бис.

Тайбың иштиң өйүңде-даа,
Дайын-чаада-биле дөмей.
Кижилерниң амы-тынын камгалажып,
Кезээде-ле солдат болуп чордун ийин.

Дайын соонда, тайбың үеде даайым милиция шу-
гумунга Чөөн-Хемчик, Тес-Хем кожууннарынга майор
эргеге чедир ажилдаан.

Чээни Алдын-кыс САРЫГЛАР.

ФРОНТУЧУ ООЛДАРЫНГА ЧАГЫГ-СӨЗҮ...

Кочетов суурдундан ССРЭ-ни камгалаар дээш,
дайын-чааже аъттангыр дээн оолдарыңга Шөмбүл
ашак чедип келгеш, чагыын-сөзүн берген:

«Танды Тывам өршээ бурган! Ада-чуртче эжелекчи
дайзын халдаан,
Аңа барып киржир дээштиң чоруп турар,
Азарганчыг чажындан-на азырап каан, оолдарым,
Эжелекчи дайзын-биле кээргел чокка сокчур силер.

Ада-чуртту камгалаары экер эрниң үүлөзи-дир,
Ие-чуртту камгалаары эрестерниң үүлөзи-дир.
Эрес, кайгал, оолдарым, Тыва чуртка төлөпиг бооп,
Алдар-аттыг, кадык-шыырак, чанып кээрин
йөрээп тур мен».

Улуг огу Сандакка кээп, ашак чагыын
немей сөглээн:
«Оолдарың дээш сагыш салба, аваң-биле
карактаар бис
Кернивести, Бижиности, аалывыска эккеп аар бис.
Хеймер дунма Ламаны сен, карактажып,
камгалал чор.
Улуг оглум, Сандак, сеңээ бүзүрээштиң
чагып тур мен».

Ынчалдыр-ла күжүр ада ийи оглун үдепкештиң,
Булуң-Терек чуртундува чүрээ ыстап, баары ажып
чанып келген.
Малын малдап, тараа тарып, бачым ишче
шымнып кирип,
Оолдары дээш сагыш аарып, хүннүң чыгы
чалбарбышаан,
Менди-чаагай чанып кээр деп, бүзүрелин
салбайн чораан.

Хеймер оглу Лама Түлүш эртем-билини шору болгаш
Кечил-оолдун дузалакчы-ординаржи эки болган.
Командирниң даалгазын күүседип,
Усов биле Лама ийи
Тываларга медээ эккеп, улус-чонну өөрткеш барган.
Шак ол өйде ынак акаа Сандак Түлүш Ровноны
хостажыр дээш,

Ыдык чаага киржип тургаш, маадырлыг
сөөгүн салган.

Орден, медаль хөрээң долган күжүр Лама
чанып кээрге,
Кырган ада — Шөмбүл ирей амырааштын,
ыглап турган.
Улуг огу Сандак күжүр хары черде сөөгүн салгаш,
Акы-дунма Украинада кезээ мөңгө артып каанын
ирей дыңнааш,
Мындыг берге кажыдалдан, үнү чидип,
боду аартал,
Шөмбүл ирей сагыш аарып, Сандак оглун
дендии чоктаан.

Сандактын үш артып калган оолдары
Тажи-оол бештиг, Степан үштүг,
Маадыры ылбыргай-чаш кээргенчиг, өскүссүргей
апарганнар.
Ынчалза-даа өскүзүндөн өлбес дээр ийик,
Төрөл чоннун ачызында улуг-шыырак эрлер кылдыр
өзүп келген.

Ам бо хүнде фронтучу акышкылар
Сандак биле Лама ийи
Кызыл биле Ровнонун акы-дунма хөөрлеринде
амыр-тайбың удуп чыдар.
Тажи-оол биле Степан ийи акшып кырааш,
ачазының соондыва чоруптулар,
Ылбыргай-чаш Маңнай Маадыр ам бо хүнде
чеден харлыг.
Алдар-аттыг кижилер бооп, ажы-төлү өзүп келген
Арат-чоннун аразында амыр-тайбың чурттап чорлар.
Акы-дунма чевээңге кээп, Майның тоста
чыгып келгеш,
Фронтучу өгбелери Сандак биле Ламага кээп
ужуражып,
Оларның адын сыкпайн, найыралдыг,
демниг боорун,
Ада-чуртун, өгбелерин ам-даа улам алгаар бис деп,
Төрелдери, ажы-төлү даңгыраглап, йөрээп турлар.
Дондуп ДОЛБАА.

Исчисленику строевого отдела 6-го гвардейского жавалары-
ского корпуса [13 июля 1 Украинского фронта]

№ 015

8 марта 1944 года

При этом прилагаю наградной материал... на рассмот-
рение комиссии корпуса

[к аванию] ГЕРОЙ СОВЕТСКОГО СОИЗЛА

1. Гвардии старший лейтенант Бүркекей Сат Сурас, к-р взвод

(Бүркекей Сат Сурасович).

2. Гвардии старший сержант Кызыл Ховалыг Тулчиней, взвод-
чик стенового пулемета,

(Дөңгүр-Кызыл Ховалыг Тулчиней).

3. Гвардии рядовой Түметей Оюн Доктугу.

(Оюн Түметей Доктугуевич).

(Восхищен — правдивые рассказы).

Помощник начальника строевого отдела

гвардии старший лейтенант ТОЛСТЫХ.

Получено 11 апреля 1944 года. Шт. № 1272.

6-ой ГВАРДЕЙСКИЙ КАВАЛЕРИЙСКИЙ КОРПУС,

письм 370397, дело 10, лист 265.

Адрес: Министерство Обороны СССР, 1. Подпись

Московского области.

АНЫЯК ГВАРДЕЙЖИЛЕР 2 МУҢ АЖЫГ ГЕОРГИЙ КОЖААЛАРЫН ТАРАТКАН.

ХАТ-САЛТЫН ДЕГ

Май 6-да Чадаана хоорай-ның чоогунга «кижи бажы кизирт, аът бажы козурт» болган — Чөөн-Хемчик кожууннуң шаңналы дээш республика чергелиг чээрбиги юбилейлиг аът чарыжыга ол хире хөй чон чыылган.

Тыва Республиканың аът спорту федерациязының даргазы Эдуард Дагба-Лама: «Республиканың барык шупту кожууннарындан беш чүс ажыг кижиге чүгүрүк аъттарын юбилейлиг аът чарыжына салыры-биле эккелген. Чүгле

ринге акша шаңналдарын тутсур — деп чугаалады. — Юбилейлиг аът чарыжына аъттарын кириштирген чылгычыларга, араттарга, бо улуг маргылдааны организастап эртир турар Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазына болгаш сумуларның чагыргаларына, деткимчени көргүскен Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга республиканың аът спорту федерациязының мурнундан өөрүп четтиргенимни илередип тур мен».

Аът чарыжының хүнү кончугаа хаттыг болган. Ам артында,

уксаалыг аъттарның аразына 25 километр черге салыгга ооң калдар ады хат уткуй хамыкты мурнай халып келген. Евгений Кууларның аъттарының мурнап кээп турарында оларның мунукчулары Эрес Сарыглар биле Шоваа Ооржактың улуг үлүү бары чугаажок.

Челер улуг аъттар аразына 15 километр черге чарышка Кызыл хоорайдан Шолбан Кара-оолдун, Тываның Баштыңының Доруг-Дайы (ээзиниң адаан ады Цезарь), чарышка бир дугаар киришкен-даа бол, мурнап келген аъттарның аразына кирип, шаңналдыг сески черни ээзинге чаалап берген. Ооң мунукчузу Өлчей Дүгерниң чугаазы-биле алырга, моон соңгаар чарыштарга Цезарь кажарап, чүгүрүктерниң чүгүрүү боор аргазы бар.

Республиканың көдээ ажил-агыныга хөй чылдар дургузунда ажилдап, ооң сайзыралына кириген улуг үлүү дээш Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Талада арат ажил-агының удуртукчузу Макар Ондарга «Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы» деп атты, Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми

Шолбан Кара-оол ады Цезарь-биле.

Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы Макар Ондар.

тайга-сын ажыр аргыжары берге Тожу биле Тере-Хөл кожууннардан аъттар чок. Мында эккелген аъттарның аразында моон мурнунда аът чарыштарына шүглүп кээп турган, маңы хат-салтын дег аъттар бар. Олар дээрже Улуг-Хем кожууннуң Торгалыгдан Доржу Эртинениң чүгүрүк ады, Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Таладан Анатолий Ондарның доруг ады, Шемиден Евгений Кууларның Калчан-Доруу, Чадаанадан Вячеслав Монгуштуң аът чарыштарына дөрт удаа мурнап келген ады. Бо чарышка салыг бүрүзүнге мурнап келген аъттарның ээлеринге шаңналдар шыырак — шупту аъттарны мурнап келген аъттарның ээлеринге тракторларны, машиналарны шаңналга тыпсыр. Шаңналдыг черлерге кирип маңаан салыг бүрүзүнде 20 аъттың ээле-

чарыштырган аъттарже уткуй хадып турган, ынчангаш аъттарга-даа, аът мунукчуларына-даа бо маргылдаа күш-шыдалдын, тура-соруктуң шылгалдазы апарган.

Аът спортунга ынак, аът чарыштарындан чыда калбас көрүкчүлөр, Шеми чурттуг Евгений Кууларның он дөрт харлыг Калчан-Доруунуң дугайында «бирээни кылыр-ла» боор деп, чугаалажып турганнар. Олар «өдүрзэн часса-даа, хөлүн часпайн» барганнар. Челер улуг аъттар аразына 15 километр черге чарышка күжүр Калчан-Доруг чүгле Кызыл кожууннуң Кур-Чер сумузундан Дашмир Кууларның Калчан-Хүреңин мурнунче кирипкеш, ийи дугаарында маңап келген. Чээрбиги юбилейлиг аът чарыжына Евгений Кууларның аъттарының маңы аайлашкан деп чугаалап болур. Тыва

сумузундан Евгений Дагба-Сүрүн-ович Кууларга, Өвүр кожуунда Ча-лама арат-тараачын ажил-агының удуртукчузу Анатолий Монгушка, Эрзин кожуунда Сарыг-Булуң арат-тараачын ажил-агының удуртукчузу Алексей Намчаага, Танды кожуунда Кызыл-Тей арат-тараачын ажил-агының чылгычызы Степан Ооржакка Тываның Баштыңы —

Чазааның Даргазына бижиктерин байырлыгында Шолбан Кара-оолга, оларга чаа-ча чедишкенин күзү.

Аът спорту федерациязырадырынга улуг үлүү Сүт-Хөл кожууннуң аът спорту федерациязы болат Аракчааны Тываның Дээди Хуралы бижиктери-биле шаң-

Салыгларга аъттар руң бооп, бирги черни ээлери Улуг-Хем кожуунуң Белек Санчарга «ВАЗ 2114» машиназын, улуг аът 25 км черге чарышка мурнап келген аъттарның ээзи Шемиден «ВАЗ 2114» машиназын, улуг аът 25 км черге чарышка мурнап келген аъттарның ээзи Хөндөлө Күжүгетке «ВАЗ-Приора» машиназын шаңналга тыпсыр. Аъттары мурнады кээп черлерни алган аъттар акша шаңналдарын туду.

Шаңгыр-оол
Авторнуң тырттыр-руктары.

Бир дугаар шаңналдарга берген тракторларны чон соңуурган тур.

ХАРЫЛЗААЧЫЛАР МАРГЫЛДААЗЫ

Радио хүнүнге тураскааткан спартакиада харылзаа, радио болгаш телевидение ажилдакчылары (200 ажыг кижиге) чаңчыл езуугаар Көк-Тейге эртиргеннер.

Адааныг демисел чадаг чарышка, футболга, тенниске, хүрешке, болгаш канат тыртарына болуп эрткен. Спортчу маргылдааларга «Тывасвязинформ» (ооң үш

командазы) салбырлары «РТРС-РТПЦ, күрүнениң телерадио компаниязы «Тыва», «Россияның почтазы», «Ит Система», сotalыг харылзааның операторлары «Мегафон», «МТС», «Вымпел-коммуникация», «Енисейтелеком» кончуг идеккейлиг киришкеннер. Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызының аныяк командазы маргылдаа шөлүңге боттарын

төлөптүг көргүскеннер.

Республика харылзааның шупту адырларының ажилдакчылары чаңчылчаан ажилын чүгле камгалап арттырган эвес, культур-луг дыштанып, амыдыралдың кадык-чаагай омур-хевирин тургузуп билер, бөгүн олар хоочун специалистерни деткип, аныяктар болгаш хоочуннар хөй-ниитиниң идеккейлиг туружун ээлеп турарын бадыткааннар. Чижээлээрже, профессионал байырлалдың бүдүүзүнде Кызылга харылзаа адырының хоочуннары чыылганнар. Аңаа Тываның харылзаа адырының хоочуннарының девискээр талазы-биле хөй-ниити организациязын тургузар дугайында шийтирнэ хүлээп алган. Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң уставының төлөвилелин хүлээп алган болгаш бадылаан, чоокку үеде ону албан-езуу-биле бүрүткөдир. Чөвүлелдин сорулгаларының аразында харылзааның хоочуннарының социал чидиг айтырыгларын шийтирлээр, адырның албан-хаакчыларын болгаш аныяк специалистерин кижизидери көрдүнгөн.

Оон аңгыда хоочуннарның сонуургалын күүсекчи органнарга болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргазына, тус чер бот-башкарылга органнарына төлээлеп кирип, пенсия хандырылганың дугайында хоойлужудулганың, дайынның, күш-ажылдың, шериг албанының болгаш оларның өг-бүлелеринге тургустунган чиигелделерин болгаш эргелериниң күүселдезин чедип алыр. Дыка хөй хоочуннар спартакиадага келгеш, кады ажылдап чораан эш-өөрү-биле хөй айтырыгларны чугаалажып сайгарышкан.

Спортчу байырлал май 6-да бүдүн хүн иштинде үргүлчүлээн. Россия почтазының республика салбырының ажилдакчызы Хасан Куулар кымга-даа октап-пайн хүрешке шүүлген. РТПЦ-ниң ажилдакчылары канат тыртарына тергидээр. Чадаг чарышка назы-хар аайы-биле 18 шаңналды тывыскан. «Тыва» КТРК-ның журналистери тенниске тиилекчилер болуп, бирги черни алганнар. «Тывасвязинформның»

Маргылдааның киржикчилери спартакиада үезинде.

командазы футболга бо тараазынның оруктары бирги черни ап, артка мөөрейлерге ийги, үшкүни ээлээн. Түнчелинде, эң-не хөй шаңналдарны спартакиададан шилчип чоруу чаалап алганнар.

Бис

ТИИЛЕЛГЕГЕ, МААДЫРЛАРГА МӨНГЕ АЛДАР!

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина Салчак Алексея Мыкылаевича о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, сенокошения, с общей площадью 46658,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, 8400 метрах юго-западнее от с. Тээли, в местечке Хадынныг-Бут.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 208.

Вр. и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественных отношений Ондар А.М.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Содунам Валентины Хунай-ооловны о предоставлении в аренду земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, для ведения личного подсобного хозяйства, с общей площадью 2500,00 кв.м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, 9119 метрах юго-западнее от с. Тээли, в местечке Адыр-Баштыг-Тей.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 208.

Вр. и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественных отношений Ондар А.М.

ХҮЛҮМЗҮРҮҮН БИСТИ ЧЫЛДЫР

Бистиң эргим угбавыс, ававыс, кырган-ававыс Чечен Маадыевна МОНГУШ май 8-те мугур хар харлаан. Ол Би-Хем кожуунун Хадыңга саанчылап, ажил-ижинге кызымаккайын, тура-соруктуун көргүзүп, хөй-ле шаңнал-макталга төлөптүг болган. Эң дээди шаңналы — «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» аттың эдилекчизи. Эргим киживиске байыр чедирбишаан дараазында одуругларны бараалгадып тур бис.

Хөй-ле улус аразындан караа чымчак,
Хүлүмзүрүү бисти чылдып, эргеледир.
Частың баштай үнер чечээ хек-даван дег,
Чалыы шааннын үелери биске эргим.
Ында-хаа эрткен-барган үелерин,
Ындынналдыр ырлап чораан саанчыларын.
Дүшке кирер Оруш ховуң сактып келгеш,
Дүймээн чүрээң муңгаралга алзы кааптар.
Эргим угбай, ажы-төлүн, уйнуктарың, дуңмаларың,
Сени кайын муңгарадып, дүймээдир бис.
Сеткиливис ханызындан кадыкшылды, өөрүшкүнү
Сеңээ күзеп, сүлдө-сүзүүң бедик боорун йөрээп ор бис.

Ажы-төлү, уйнуктары, дуңмалары,
кенээттери, күдээлери.

БАЙЫР ЧАГААМ БИЖИП ОР МЕН

Талыгырда Тывавыстан ырак черде,
Даглар ажыр, хемнер кежир оруп алган.
Тывам чону номчуп чоруур «Шын» солунче
Менди эзеп, байыр чагаам бижип ор мен.

Экии хүндүлүг «Шын» солунун редакциясы. Мээң бо чагааны чорудуп олурар ужурум болза, бо хүннерде кунчуум Людмила Санаевнаның май 11-де 45 харлаар юбилейи. Ынчангаш кунчуумга бо шүлүктү бараалгаттым.

Авам ышкаш эриг баарлыг, чылыг сөстүг,
Арга-сүмө деткимчезин берип чоруур,
Хүндүткелдиг эң-не чараш кунчуумга мен:
Хайыралдыг буян-чолду, өөрүшкүнү —
Кол-ла чүве эң-не быжыг кадыкшылды,
База ол дег тура-сорук бедик боорун,
Байыр чагаам таварыштыр сөңнээр-дир мен.

Хүндүткел-биле, керни СЫРГА.

Горно-Алтайск.

БИЧИИ УРУГЛАР ЧУРУКТАРЫНЫҢ
КОНКУРУЗУ «МЭЭН ӨГ-БҮЛЕМ»

Тываның Буддистериниң каттыжышкыны + Орифлэйм командасы «ААС-КЕЖИК СИСТЕМАЗЫ» бичии уруглар чуруктарының «Мээң өг-бүлөм» конкурсту эрттирип турар.

Чуруктарның делгелгезин болгаш тиелекчилерни шаңнаарын 2013 чылдың май 22-де 10 шакта ТР-ниң Национал музейинге эрттирер. 5, 10 болгаш 15 хар чедир назынныг уругларның чуруктарын 2013 чылдың май 21-ге чедир Цеченлиг хүрээге, ол ышкаш Калинин кудумчузу,

24-6 адреске хүлээп алыр. Чуруктун хем-чээли А-4.

Тиелекчиге шаңнал «ААС-КЕЖИК СИСТЕМАЗЫ» Орифлэйм командасындан. Тайылбыр алыр телефон. 8-923-544-70-11.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыңан
харысгалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Кызыл хоорай Энергетиктер мкр, 13-те 4 каът тууйбу бажың. Бажың ажыглалга дужааттыңан.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыр — амгы үеңиң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.

Ол бажыңдан квартиралар садып алырының талазы-биле дараазында телефоннарже долгаар:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-547-30-60, 8-905-920-41-01.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, хүлээп алышкын өрээли — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөредилге, көдээ ажил-агый килдиз — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, реклама килдиз — 8-923-383-78-88, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77, тел/факс (394-22) 2-17-94.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8163. Чагыр 53. Номерни парлагже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 18,00.

Байыр чедиришкиннери

АНЫЯКСЫГ, ЧАРАЖЫҢ-ДА
УЛАМ ДЕНДЭЭН

Бистиң эргим угбавыс, тос уг-башкыларның улуу Роза Ондаровна МОНГУШ май 13-те мугур 60 харлаар. Ол хөй чылдарда Эрзинниң эмчи сестразы бооп ажилдап турар. Хөй санныг шаңналдарның эдилекчизи, РФ-тиң Кадык камгалам яамызының хүндүлел бижиниң эдилекчизи, дээди категорияның эмчи сестразы. Угбавыс — 2 ажы-төлүнүн, 6 уйнуктарының энерелдиг авазы. Оон төрүттүнген хүнүн уткуштур дараазында одуругларны сөңнедвис:

Кайгамчыктыг арыг бойдус,

аржаан суглуг

Качык суурнун тоолчургу булуңунга
Ада-ие дун-на кызы чаяттыңып,
Аалдың улуу болуп өзүп келди.

Майның онза, чаагай, чылыг үезинде,

Мандып өскен чечек аттыг угбавысты

Магаданчыг аяс дээрниң хинди ышкаш

Мактал сөстөр, йөрээл сөстөр бүргезин-не!

Амыдырал чечектери ажы-төлүн,

Арат-чонуң, эжиң-өөрүң, дуңмаларың,

Алды четкен чаптанчыгбай уйнуктарың,

Аажок сеңээ чоргаарланып чурттап чор бис!

Амыдырал 60 артын ашсыңза-даа,

Аныяксыг, чаражың-даа улам дендээн.

Угба, ава, эне диген ыдык аттыг

«Ууттунмас» хүлээлгенге төлөптүг сен.

Аарыг-аржык, муңгаралдар оюп чорзун!

Аас-кежик, өөрүшкү бүргөп чорзун!

Ажы-төлүн, дуңмаларың аразыңга,

Ам-даа улай 60 артты чурттап-ла көр!

Дуңмалары, күдээлери, кенээттери.

Чарлал

Ада-чурттуң улуг дайынының ийи дугаар бөлүктүн и
Кыргыз Кудурукпаевич ХҮР-ООЛДУҢ адынга тывыскан
күш чок деп санаар.

ЧЕРГЕ ЧЕДИР МӨГЕЙДИМ

2013 чылдың январь 31-де Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл с. чаңгыс, чаптанчыг 4 хар, 4 айлыг оглум ЭRELCHIN Артемови Москва хоорайже эмчиледип алыры-биле ачы-дуза марафону. Мээң оглум ЭRELCHIN кадыын экижидип алырынга дуза кадып келген биче сеткилдиг чонумга четтиргеним ил болза Дээди Хуралдың депутаттары Каң-оол Тимурович, Өн Эдуард Эник-оолович, Хову-Аксы чагырыкчызы Карим Бай тура сайыды Вячеслав Октябрьович, организатор Алинаа Бо Тываның алдарлыг артистери, «Цеченлиң» хүрээзинден Буян сенатору Алексей Викторович Пиманов, дузалакчылары Ачып Екатерина Николаевна Айберт, республиканың истелге комит Аржаана, Аныяктар сайыды Уран-кыс Сергеевна Ондар, Кы ажил-агый техникумунун студентилери, кожуун чагыргазы Кызыл-оолович, Урана Николаевна, Саяна Ондаровна, Серг ович, Орлан Данзырович, Александр Седен, Орланмаа Миц организациялар «Аккыржак», «Хая», «Люна», «Кашпал», «У

База ол ышкаш хүндүлүг ада-ием Мария Сатовна Салч Ламажайович Салчак, Ак-Довурактан чествис Күжүгет Ча оол, угбам Кара Ламажаевна, Дарья Ламажаевна, Орланмаа Сарыг-Септе акым Владимир (Кысыгбай) Шагдырович Минч чаавай, төрелдер: Уйну Сатович Хуурак, Михаил Маадыр-оо Сириңмаа Сатовна Шөнүр, Лариса Ховалыговна Шөнүр, Се оол, Чойганмаа Ховалыговна Шөнүр, Руслана Дмитриевна Ке Ыдамчаповна Даваа-Самбуу, Алена Уйну-ооловна Дажы-Н Александровна Лопсан, Артышмаа Александровна Арапчо хайловна Кыргыз, Любовь Мызыевна Очур, Уйну-оол (Ар Минчит-оол, Солаан Сатович Минчит-оол, Саида Александр Кежик Александрович Салчак.

Өскөн-төрээн чараш суурумнун ак сеткилдиг чонумга дуза ме берип келгени дээш шупту келген чонга амыдырал-чуртт дег быжыг кадыкшылды, ак орукту, ажил-ижинге чедишк лимниң ханызындан четтиргеним илередип, черге чедир мө Ады-сывы кирбейн, бижиттинмейн барган чонумга би буруум миннип каайн.

Эренчинниң авазы Са

Чаа-Хөл суур.

Солунун дараазында үндүрүлгези май 14-те

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 301018105000000007 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг комму адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республи биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккэн. Х дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко. Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары ре туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыттыңан саннары болгаш өске-даа дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.